

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

КОВТУН НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК: 159.947.24:316.6

**ВОЛЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філософських наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант - доктор філософських наук, професор
Козловець Микола Адамович,
Житомирський державний університет імені
Івана Франка, завідувач кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Пасько Ярослав Ігорович,
Київський університет імені Б. Грінченка,
професор кафедри філософії;

доктор філософських наук, доцент
Попович Микола Дмитрович,
Подільський державний аграрно-технічний
університет, завідувач кафедри
філософії та права;

доктор філософських наук, доцент
Свириденко Денис Борисович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
доцент кафедри методології науки
та міжнародної освіти.

Захист відбудеться 27 квітня 2016 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 25 березня 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. П. Кивлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що протягом останніх десятиліть у різних сферах соціального буття українців відбуваються кардинальні перетворення, які торкнулися взаємодії між індивідом і соціальними спільнотами, громадянином і державою, людиною і суспільством, суспільством і державою. Зазначені трансформації збігаються зі стрімким поширенням інноваційних технологій, становленням глобальних інформаційних мереж, які чинять вирішальний вплив на функціонування індивідуальної й суспільної свідомості. Однак розвиток інформаційних технологій та їх поширення у різних сферах соціальної буттєвості не стільки призвів до зростання рівня людської свободи, скільки перетворив людину на об'єкт ще більших політичних, релігійних та економічних маніпуляцій.

Внаслідок цього у сучасному соціумі набувають поширення світоглядні орієнтації, які заперечують необхідність високого рівня вольової активності людини. На рівні індивідуальної і суспільної свідомості дедалі більше формується переконання щодо існування жорсткої соціальної необхідності, що призводить до виправдання людиною власної безвольності, безініціативності й безвідповідальності. Під впливом таких уявлень формується тип людини, яка зневірилася у своїй здатності позитивно впливати на розвиток суспільства.

Нівеляція активної життєвої позиції людини у сучасному соціумі пов'язана з наслідками діяльності тоталітарних режимів з їх потужною експлуатацією вольових зусиль на індивідуальному й суспільному рівнях. Причиною цього стала надмірне використання фашистськими і комуністичними режимами ідеї консолідації вольових зусиль громадян заради досягнення ефемерного суспільного блага. Не сприяли виявленню активної вольової позиції людини щодо суспільних перетворень у ХХ ст. й тривалі військові конфлікти з застосуванням зброї масового знищення, перманентні акти екстремізму й тероризму, екологічні катастрофи, глобальні міграційні процеси та ін.

Потужні глобалізаційні процеси здійснюють суперечливий вплив на виявлення соціальної активності. З одного боку, вони послаблюють і нівелюють соціальну активність, перенасичуючи індивідуальну й суспільну свідомість величезною кількістю інформації та посилюючи усвідомлення людиною власної вразливості перед глобальними загрозами ядерної війни, екологічних катаклізмів, пандемій, демографічного вибуху та ін. Сучасна людина цілком усвідомлює, що за умови надмірної регламентації й формалізації її життєвого простору, тотального контролю за глобальним інформаційним середовищем, вона не здатна знайти безпечне місце у світі, а її протест потенційно може наштовхнутися на нездоланий опір силових структур. З другого боку, саме глобалізаційні процеси допомагають людині усвідомити взаємозалежність й відкритість світу, коли навіть в умовах далекої периферії щодо світових культурних центрів, маючи відповідний рівень освіти й мобільності, можна досягнути вершин у бізнесовій, політичній, релігійній, науковій і мистецькій сферах.

Актуальність обраної теми зумовлюється й необхідністю подолання системної кризи в сучасному українському суспільстві, що потребує активізації

вольових зусиль українців щодо захисту державного суверенітету, боротьби з корупцією, модернізації й реформування різних сфер суспільного життя, ефективної мобілізації соціального капіталу, діалогу між представниками різних світоглядних орієнтацій і культурних уподобань, їх конструктивного співробітництва у вирішенні актуальних проблем сьогодення.

Стан наукової розробленості проблеми. Хоча проблематика волі як основи соціальної активності й викликає незмінний інтерес у науковців, вона досі залишається на периферії системного філософського аналізу. Це пояснюється насамперед інтегральним характером волі та складністю структури вольових процесів як психічних і соціальних явищ. Розбіжності у висвітленні запропонованої проблематики зумовлені й тим, що якщо до кінця XIX ст. осмислення феномена волі було пов'язане переважно з філософською парадигмою, то у XX ст. воно змістилось головним чином у сферу психології.

У західній філософській традиції проблема волі стала предметом ґрунтовної зацікавленості Платона, Арістотеля, Аврелія Августина, Фоми Аквінського, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ф. Тьонніса та ін. У XX ст. концепцію виявлення вольового начала на ірраціональному й раціональному рівнях буттєвості людини запропонували К. Ясперс, Р. Мей, Дж. Серль, Х. Хофмайстер, Ч. Куль. Окремі аспекти взаємозв'язку вольових процесів та станів соціальної апатії й соціальної аномії у суспільстві масового споживання були розкриті у філософії постмодернізму (Ж. Бодріяр, М. Фуко). В українській науковій літературі осмислення феномена волі знайшло відображення у працях О. Бахтіярова, І. Бежа, Г. Ващенко, С. Дацюка, С. Дністрян, Д. Донцова, О. Забужко, О. Коваленка, А. Колесник, О. Костенка, В. Липинського, Л. Лук'яненка, М. Розумного, Т. Павлової, В. Трофименка.

Ґрунтовні дослідження сутності, структури і форм волі, вольових станів і вольових якостей на індивідуальному рівні буття людини були здійснені і в межах психології у працях М. Басова, Л. Виготського, В. Віндельбанда, В. Вундта, В. Ганзена, В. Джемса, В. Екземплярьського, В. Іваннікова, Є. Ільїна, В. Каліна, К. Корнілова, О. Лазурського, К. Левіна, О. Леонтєва, Р. Мея, А. Пуні, С. Рубінштейна, В. Селіванова, Ю. Сосновнікової, П. Тілліха, Ш. Чхартішвілі, В. Шляпнікова. Акцентування уваги на соціальній зумовленості вольової активності суб'єктів суспільних трансформацій здійснюється у дослідженнях Ю. Вейнгольда, О. Водолагіна, О. Крижанівської, Л. Корецької, А. Підсівної.

Різні прояви соціальної активності на індивідуальному й суспільному рівнях у дисертації досліджуються у контексті теоретичних розробок Л. Гумільова, А. Камю, К. Маркса, Х. Ортеги-і-Гассета, Т. Парсонса, П. Сорокіна, А. Тойнбі, З. Фрейда, Е. Фромма, Ю. Габермаса, К. Хіллера, Х. Хофмайстера, О. Шперглера, К. Ясперса та ін. Дотичними до осмислення проблем дисертаційної роботи є системна теорія суспільства (К. Маркс, В. Парето, Т. Парсонс, Н. Луман), концепція «суспільства ризику» (У. Бек, Е. Гідденс), теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства (Е. Тоффлер, Д. Белл, Й. Масуда, Дж. Несбіт, Ф. Фукуяма, О. Чумаков).

У вітчизняній науковій літературі сутність, структура та форми соціальної активності у контексті її співвідношення з діяльністю аналізуються у працях

В. Андрущенко, Г. Ареф'євої, В. Бега, М. Бойченка, М. Бойчука, Л. Губерського, Є. Головахи, В. Вашкевича, В. Воронкової, О. Івченка, М. Козловця, О. Крутової, Т. Лапіної, М. Михальченка, В. Мордковича, В. Муляра, І. Немчинова, Я. Паська, М. Поповича, І. Предборської, Т. Розової, П. Сауха, Д. Свириденка, М. Стадника, О. Страдзе, М. Степики, О. Якуби та ін. Найбільш розробленими є концепції соціальної активності К. Абульханової-Славської, Є. Ануфрієва, Ф. Батуріна, О. Поліканової, в яких розкриваються джерела, рушійні сили, спрямованість, об'єктивні та суб'єктивні чинники її актуалізації у суспільному просторі.

Дослідження трансформації різних типів суспільної волі (державної, імперської, національної, мережевої) в умовах глобалізації стали предметом аналізу О. Бахтіярова, С. Дацюка, О. Михайлової, М. Епштейна. Поряд з цим раціональні й ірраціональні складові вольової активності на індивідуальному й суспільному рівнях досліджуються на основі праць Н. Автономової, А. Бичко, В. Будза, П. Гайденко, О. Гасяка, А. Глушака, В. Ільїна, С. Куцепал, В. Мельника, Н. Мудрагей, Ф. Ніцше, О. Нікіфорова, Т. Ойзермана, М. Поповича, Дж. Серля, І. Цехмістро, В. Швирьова, А. Шопенгауера. Маніпулятивні практики індивідуальною і суспільною волею аналізуються у дослідженні через призму праць С. Кара-Мурзи, Г. Лебона, С. Сігеле, Г. Тарда.

Окремі аспекти виявлення вольового начала в активності суб'єктів у сфері моралі були досліджені у працях Г. Апресяна, О. Іващенко, Ф. Ніцше, І. Канта. Аналіз вольових засад правової активності на індивідуальному й суспільному рівнях здійснюється в дисертації у контексті праць М. Агаркова, С. Братуся, А. Венедиктова, В. Грищука, Д. Керімова, О. Коваленка, В. Овдієнко, В. Ойгензіхта, Т. Павлової, В. Райхера, В. Сорокіна, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Трофименка, Б. Шейндліна та ін. Вольові засади конвенційних і неконвенційних форм політичної активності стали предметом особливої зацікавленості І. Білоус, С. Грабовської, Н. Дембіцької, Л. Кияшко, А. Лісневської, Б. Мар'єнко, М. Решетнікова. У свою чергу, вольовий характер творчої активності особистості знайшов відображення у дослідженнях А. Бергсона, М. Бердяєва, Г. Ващенко, С. Крилової, Ч. Ломброзо, О. Поліщук, П. Енгельмеєра.

Незважаючи на достатньо широку джерельну базу дослідження, слід зазначити, що розробка цілісної соціально-філософської концепції природи і сутності волі як основи соціальної активності у вітчизняній філософії не здійснена. Феномен волі у соціальному контексті більше досліджений на рівні аналітичної категорії, і значно менше – на рівні його виявлення у сфері практичної дійсності. Відтак, воля як складний соціальний феномен потребує системного аналізу на рівні визначення структури та змісту вольових процесів у контексті їх виявлення у соціальній активності суб'єктів суспільних перетворень.

Актуальність й брак комплексних соціально-філософських досліджень змісту, структури та суб'єктів вольової активності у соціальному середовищі, раціональних й ірраціональних чинників вольових проявів соціальної активності, визначення співвідношення між індивідуальною і суспільною волею у сфері об'єктивної дійсності, аналіз особливостей проявів волі у станах соціальної активності й соціальної апатії, дослідження вольової активності у

різних сферах соціальної буттєвості – моральній, правовій, політичній – та в площині творчості зумовлює необхідність теоретичного аналізу зазначеної проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами й темами. Дисертація виконана у межах науково-дослідної роботи кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка (НДР № 0111U000154) «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс».

Тема дисертації затверджена Вченою Радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 21 грудня 2012 р.).

Метою дисертаційної роботи є концептуалізація феномену волі у соціально-філософському контексті та виявлення вольової основи соціальної активності на індивідуальному й суспільному рівнях.

Поставлена мета реалізується у таких дослідницьких **завданнях**:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження феномена волі у контексті соціально-філософського аналізу;
- проаналізувати специфіку тлумачення феномена волі у раціоналістичній та ірраціоналістичній традиції філософування й розкрити особливості його мотивістської, регулятивістської та активістської інтерпретацій;
- виявити структуру та типологію вольового процесу у контексті соціально-філософської парадигми аналізу соціальних феноменів;
- з'ясувати роль суб'єктів вольової активності на індивідуальному та суспільному рівнях соціальної буттєвості;
- окреслити основні рівні, форми та інтенсивність соціальної активності у контексті соціально-філософського дослідження феномена волі;
- дослідити соціальну апатію як форму вольової активності та її вплив на вияви соціальної деструктивності;
- визначити модуси та атрибути раціонального й ірраціонального у структурі вольової активності індивіда і соціальних спільнот;
- з'ясувати вплив ірраціональних практик на форми і методи маніпуляції індивідуальною і суспільною волею у процесі соціальних перетворень;
- розкрити особливості прояву вольової активності індивіда і соціальних спільнот у сфері суспільної моралі;
- охарактеризувати вольовий характер правової активності суб'єктів суспільних трансформацій;
- дослідити вольові засади політичної активності на індивідуальному і суспільному рівнях;
- проаналізувати творчість як сферу об'єктивації вольової активності особистості.

Об'єктом дисертаційного дослідження є воля як феномен соціального буття.

Предметом дослідження є вплив волі на соціальну активність суб'єктів суспільних перетворень.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження базується на соціально-філософській методології пізнання вольових засад соціальної активності й містить комплекс загально- і конкретно-наукових методів та принципів. Системний підхід сприяв подоланню методологічної фрагментарності

та описовості аналізу соціального характеру вольових процесів, дослідженню виявів вольових засад соціальної активності у різних сферах соціальної буттєвості (моралі, права, політики та в площині творчості). У його межах воля розглядається як джерело, рушійна сила і особливий механізм активності соціальних спільнот, спрямованої на перетворення у природному і соціальному середовищах. Синергетична методологія дозволила розглянути вольові зусилля індивіда й соціальної спільноти у точках біфуркації як джерело і рушійну силу переспрямування напрямків розвитку перехідних суспільств.

Структурно-функціональну методологію наукового аналізу було використано під час дослідження функцій, через які реалізується активність суб'єктів соціальних перетворень. Метод структурно-функціонального аналізу знайшов відображення і в процесі порівняння вольових та моральних якостей індивіда як засадничих для процесу соціальних трансформацій. За допомогою герменевтичного методу було розкрито розуміння взаємозалежності вольових чинників соціальної активності в інтерпретації представників раціоналістичної й ірраціоналістичної філософії.

Феноменологічна методологія дослідження соціальних явищ реалізується в дисертації через використання поняття «час-свідомість» у контексті розуміння вольових процесів як таких, що прив'язані, перш за все, до теперішнього часу. Феноменологічний принцип інтерсуб'єктивності соціального світу Ю. Габермаса дозволив проаналізувати сутнісні ознаки соціуму через взаємодію суб'єктів соціальної активності. Концепція «життєвого світу» Е. Гуссерля знайшла відображення у дослідженні волі як інтегральної якості, яка містить у собі ознаки біологічного і соціального та пронизує усі сфери життєвого світу людини.

Основними принципами дисертаційного дослідження є принципи об'єктивності, історизму, розвитку, соціального детермінізму, об'єктивності й методологічного плюралізму, а також принципи взаємозв'язку, взаємозалежності та взаємозумовленості різних сфер суспільного буття. Заявлені принципи знайшли відображення насамперед у діалектичному, постмодерністському та соціокультурному підходах, які на засадах взаємодоповнення покладено в основу методологічної стратегії дисертаційного дослідження.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що в ній вперше у вітчизняній філософії здійснено соціально-філософську концептуалізацію феномена волі як джерела, рушійної сили і особливого механізму детермінації соціальної активності суб'єктів суспільних трансформацій.

Наукова новизна отриманих результатів розкривається у таких теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

уперше:

– *розроблено* та запропоновано типологізацію вольової активності у соціальному середовищі залежно від суб'єкта вольових зусиль: якщо індивідуальний рівень воління реалізується в активності індивіда, особи, особистості, то суспільний рівень втілюється в активності соціальних спільнот і суспільства загалом; враховуючи рівень волевиявлення суб'єкта у різних сферах соціальної дійсності, доведено, що якщо у сферах моральної, правової та політичної активності суб'єктом воління є переважно особа, то у площині творчості суб'єктом вольової активності є особистість;

– *встановлено*, що причинами розширення соціальної бази волевиявлення суб'єктів соціальної активності у різних типах суспільства є трансформація суб'єктів волевиявлення: у традиційному (первіснообщинному, рабовласницькому й феодальному) суспільстві такими суб'єктами є представники політичної еліти або очільники релігійних інституцій; в епоху становлення капіталізму і парламентаризму до вироблення суспільного воління залучаються представники третього стану, в індустріальному суспільстві засадничу роль відіграє класова воля як важливий чинник переходу від стихійної інстинктивної активності до свідомого раціонально вмотивованого суспільного волевиявлення; у період становлення національних держав важливу роль відіграє національна воля, пов'язана з необхідністю задоволення потреб націй у безпеці та праві на вільний розвиток їх національної культури; у постіндустріальному, інформаційному суспільстві поряд з класовою, національною, державною (імперською) волею активізується мережева воля як втілення колективної волі користувачів мережевих спільнот; *з'ясовано*, що основними перешкодами на шляху мобілізації суспільної волі є брак ефективної політичної еліти (творчої меншості) як суб'єкта консолідації волі, стан глибокої соціальної апатії через виснаження матеріальних і духовних ресурсів суспільства, надмірний зовнішній тиск (завоювання, окупація, екологічні катаклізми), що призводить до суспільно-політичної дезінтеграції;

– *розкрито* взаємозалежність суспільного волевиявлення та обсягу соціальної відповідальності на індивідуальному й суспільному рівнях: якщо у період традиційного суспільства людина перекладає відповідальність за власні вчинки на божественну волю, а в тоталітарних або авторитарних державах індустріального типу – на волю держави або партії, то в демократичних спільнотах постіндустріального типу суб'єкти волевиявлення (індивіди, особи, особистості, соціальні спільноти) мають брати на себе усю повноту відповідальності за розвиток соціуму; *обґрунтовано*, що розвиток сучасного суспільства засвідчує необхідність посилення вольової складової соціальної активності, поглиблення концентрації вольових зусиль, спрямованих на захист соціальних смислів, традицій, ієрархій від зовнішніх загроз за умови збереження демократичних засад функціонування суспільства; водночас посилення міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних конфліктів початку ХХІ ст. вкотре засвідчило симулятивний характер діяльності багатьох міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, НАТО та ін.), які виявилися неготовими до протидії деструктивній волі держав-порушників міжнародного права, будучи нездатними не тільки реалізувати на практиці власні рішення, а й навіть їх прийняти;

– *доведено* діалектичну єдність раціонального й вольового компонентів соціальної активності у контексті їх цільовідповідності як прив'язаності до результату соціальної активності: якщо у сфері раціональності цільовідповідність засвідчує ефективність обраного шляху досягнення мети і відповідність діяльності ustalеним правилам і нормам, то в межах вольової активності цільовідповідність сприяє реалізації бажань на практиці;

– *обґрунтовано* ключову роль феномену творчості в процесі активізації вольових зусиль суб'єктів суспільних перетворень: у період активізації волі особистість здатна не тільки легко приймати рішення, а й швидко обирати

оптимальні шляхи досягнення бажаного; аргументовано, що реалізація вольових імпульсів творчої особистості нерідко набуває характеру одержимості, коли митець, перебуваючи у стані загострення відчуттів, у стислі терміни завершує творіння;

уточнено:

– *розуміння* раціоналізму й волюнтаризму як парадигмальних підходів до інтерпретації волі як соціального явища в тріаді «розум – почуття – воля», де тлумачення волі еволюціонувало від обґрунтування її принципової залежності від розуму до визнання домінування вольового начала у різних сферах буттєвості людини; з'ясовано, що під впливом позитивізму, марксизму й психоаналізу дослідження волі змістилося у площину психології, у межах якої сформувалися мотивістський, регулятивістський та активістський підходи до її розуміння;

– *розмежування* між поняттями «соціальна активність» і «діяльність» на основі виокремлення несвідомих ірраціональних складових у соціальній активності на відміну від діяльності, яка має цілеспрямований, цілепокладальний характер; з'ясовано, що саме вольові зусилля суб'єкта сприяють екстраполяції стихійної активності соціальної спільноти у цілеспрямовану діяльність щодо перетворення суспільної дійсності;

– *роль вольової активності* у сфері раціоналізації соціальних почуттів: у кризові періоди розвитку суспільства, коли ірраціональне домінує над раціональним, вольові зусилля суб'єкта суспільних перетворень дозволяють перевести стихійну активність індивіда або соціальної спільноти в раціональне русло;

– *вплив ірраціонального* у маніпулятивних практиках індивідуальною і суспільною волею, який проявляється в нівеляції свідомого суб'єкта, домінуванні несвідомих імпульсивних чинників в соціальній активності, спрямуванні бажань, прагнень, почуттів, ідей та переконань людини на досягнення цілей суб'єкта навіювання; *розуміння* механізмів ствердження, повторення і зараження як засадничих для маніпуляції індивідуальною і суспільною волею;

розширено розуміння:

– *волі* як інтегральної, активно-діяльнісної якості індивіда й соціальної спільноти, спрямованої на перетворення сфер об'єктивної й суб'єктивної дійсності та суспільної волі як основи перетворюючої активності у процесі цивілізаційного розвитку; *соціальної активності* як системної соціальної якості й специфічного вольового стану, що відображає активне ставлення людини до різних явищ соціальної і природної дійсності;

– *свободи волі* як необхідної умови виявлення соціальної активності суб'єкта у різних сферах суспільного буття, що містить у собі одночасно і відкритість суб'єкта щодо перетворення світу як втілення свободи, і націленість на ці перетворення як уособлення механізму реалізації індивідуальної і суспільної волі;

– *волі* як необхідної умови та особливого механізму засвоєння моральних цінностей, оскільки вольовий характер морального життя людини втілюється у процесі конституювання нових моральних імперативів; лише завдяки вольовому зусиллю людина приймає у сферу духовності моральні переконання, усвідомлюючи їх як соціальну необхідність; *суспільного воління* як основи вироблення правових норм та приписів щодо регуляції поведінки особи або соціальної

спільноти; *конвенційних форм політичної активності* як засадничих для виявлення вольових якостей суб'єктів політичної діяльності (державних діячів, професійних політиків, лідерів та членів політичних партій, депутатів представницьких органів влади, державних службовців, лідерів та членів громадських організацій, представників наддержавних політичних інституцій); *неконвенційних форм політичної активності* (політиканства, екоактивізму, «хактивізму», тероризму, політичного «туризму-екстремізму», «секстремізму» та ін.) як визначальних для виявлення вольових зусиль суб'єктів деструктивної політичної діяльності.

Теоретико-практичне значення одержаних результатів. Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що результати дослідження дозволяють поглибити розуміння соціальної зумовленості виявів вольової активності на індивідуальному й суспільному рівнях, розкрити взаємозалежність раціональних й ірраціональних проявів вольової активності у процесі соціальних перетворень, розкрити основні форми і засоби маніпуляцій індивідуальною і суспільною волею в умовах перехідних суспільств, з'ясувати специфіку виявлення соціальної активності у різних сферах суспільного буття. Запропоновані в роботі положення можуть бути використані у подальших теоретико-методологічних дослідженнях зазначеної проблематики.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в можливості використання положень та висновків дисертації у процесі викладання нормативних курсів та спецкурсів з філософії, соціальної філософії, філософської антропології, соціальної психології, соціології, політології, філософії права, етики та естетики. Матеріали дисертації можуть бути використані у навчальному процесі під час розробки навчальних програм, посібників та спецкурсів для студентів гуманітарних спеціальностей.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою здобувача. Висновки та положення наукової новизни отримані автором на основі власних результатів, отриманих у процесі дослідження.

Кандидатська дисертація на тему: «Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський аналіз», спеціальність 09.00.05 – історія філософії була захищена у 2008 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях та методологічних семінарах кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка. Поряд з цим основні ідеї та результати дисертаційної роботи викладені у доповідях і тезах автора на 35 міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, зокрема: III і V Міжнародній науково-теоретичній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, 2011, 2015); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Антропологічний та соціокультурний виміри глобалізованого світу» (м. Київ, 2012); Міжнародній науковій конференції філософського факультету «Дні науки філософського факультету» (м. Київ, 2008, 2012, 2013, 2014); IX Міжнародній науковій конференції «Современная интеллигенция: проблемы» («Байкальские встречи») (г. Улан-Удэ, 2012); VI Міжнародній науково-

практичній конференції «Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору» (м. Житомир, 2012); IV і V Всеукраїнській науково-теоретичній конференції молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі» (м. Житомир, 2012; 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Сучасне українське суспільство у вимірах глобалізації і інтеграції» (м. Запоріжжя, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку» (м. Донецьк, 2013); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як спосіб буття свободи» (м. Київ, 2013); Міжнародній науково-теоретичній інтернет-конференції «Актуальные проблемы науки и образования: традиции, инновации и перспективы» (г. Саранск, 2013); Міжнародній науковій конференції «Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм» (м. Чернівці, 2013); Міжнародній науковій конференції «Освіта та стратегія життєтворчості у сучасних соціокультурних контекстах» (м. Харків, 2013); VII Міжнародній конференції «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика в сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 2013); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Екзистенційні та комунікативні питання управління» (м. Суми, 2014); Науково-практичній конференції з міжнародною участю «Філософсько-гуманітарні читання. Сучасні соціально-гуманітарні процеси: протиріччя, виклики, можливості» (м. Дніпропетровськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне філософське антропологічне знання в контексті викликів доби: дев'яті Шинкаруківські читання» (м. Київ, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Тарас Шевченко в культурному просторі України та світу» (м. Рівне, 2014); X Міжнародній науковій конференції «Проблемы евразийства и интеллигенции» («Байкальские встречи») (г. Улан-Удэ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Лабіринти реальності» (м. Рубіжне – Харків – Київ – Житомир – Баку – Ніш – Зелена Гура, 2014); Міжнародній науковій конференції «Україна-Ватикан: Християнство в контексті його включення в різноманіття сфер суспільного буття» (м. Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (м. Одеса, 2014); X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська культурно-мистецька практика в історичній ретроспективі» (м. Рівне, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як метаантропології» (м. Київ, 2015); Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (м. Острог, 2015); Міжнародній науково-технічній конференції «Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій» (м. Тернопіль, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (м. Житомир, 2015).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження викладені автором у 49 публікаціях, серед яких: 1 індивідуальна монографія, 19 статей, надрукованих у фахових виданнях, затверджених МОН

України, 7 статей в іноземних наукових виданнях та виданнях України, що включені до наукометричних баз, 22 статей та тез виступів на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 418 сторінок, з яких основний зміст – 376 сторінок. Список використаної літератури містить 449 позицій на 42 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми, сформульовано мету та дослідницькі завдання, визначено об'єкт і предмет, основні методи та принципи дослідження, його наукову новизну, теоретичне та практичне значення, наведено дані про апробацію отриманих результатів і структуру дисертації.

У першому розділі **«Воля як об'єкт соціально-філософського пізнання та методологічної рефлексії»** проаналізовано концептуальні підходи до розуміння соціального характеру феномена волі, проведено логіко-семантичний аналіз понять «воля» та «воління», розкрито основні методологічні підходи до дослідження волі як основи соціальної активності індивіда і соціальної спільноти.

У підрозділі *1.1. «Феномен волі в історії соціально-філософської думки: від раціоналізму до волюнтаризму»* здійснено теоретичний аналіз раціоналістичного та волюнтаристського підходів до розуміння волі на індивідуальному і суспільному рівнях. Перший з них збігається з раціоналістичною філософською традицією, в якій воля розглядається як специфічна якість людської свідомості та психіки, джерело внутрішньої активності людини, яке сприяє ухваленню рішень на основі розуму. В раціоналістичній філософії воля тлумачиться як необхідна складова розуму, що втілює механізми здійснення соціальної активності поза межами бажань і прагнень або й всупереч їм. Подібне розуміння вольової активності суб'єкта характерне, насамперед, для філософії Арістотеля, Плотіна, Р. Декарта, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса та ін.

У контексті соціально-філософської парадигми дослідження особливої уваги заслуговує переведення Г. Гегелем проблеми волі зі сфери індивідуального буття у сферу соціально-політичного буття різних народів на відмінних історичних етапах. В такій інтерпретації індивідуальна воля вільна лише тоді, коли свідомо підкоряється закону, адже в ньому як у модусі всезагальної волі світового духу вона підкоряється сама собі. Новим етапом у раціоналістичній парадигмі розуміння волі стала філософія марксизму, де воля розглядалася не тільки як важливий фактор соціальної активності, спрямованої на перетворення предметної дійсності, а й обґрунтовувалася зумовленість вольового процесу матеріальними умовами життя класу, особливостями процесу навчання і виховання суб'єктів соціально вмотивованої активності.

Другий підхід до інтерпретації феномена волі пов'язаний зі становленням філософії волюнтаризму. В її межах воля інтерпретується як основа існування

світу загалом і соціального середовища зокрема. Поняття «воля» у такому розумінні вживається для позначення трансцендентальної реальності у філософії Аврелія Августина, Фоми Аквінського, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ф. Тьонніса, О. Шпенглера, Д. Донцова, І. Ільїна та ін. У філософії волюнтаризму обґрунтовується субстанційний характер волі, яка у повній мірі постає основою становлення індивідуальної та суспільної свідомості і, як наслідок, усієї повноти виявів соціальної активності. Саме у такому контексті розглядається «воля до влади» як уособлення прагнення організму до самозбереження та самоствердження у творах Ф. Ніцше. У межах волюнтаризму сформувався й підхід, за яким воля ототожнюється з активністю свідомості (А. Шопенгауер, М. Лоський, В. Шмаков, О. Бахтіяров). При цьому волюнтаристський підхід до інтерпретації буття світу в цілому і суспільства зокрема може мати як песимістичний (А. Шопенгауер), так і оптимістичний характер (Ф. Ніцше).

У підрозділі 1. 2. *«Вольовий характер соціальної активності у парадигмі мотивістської, регулятивістської та активістської інтерпретацій»* встановлено, що, у ХХ ст. проблематика дослідження вольових процесів змістилася переважно у сферу психологічних дисциплін. Під впливом позитивістських та психоаналітичних методологічних підходів проблема волі опинилася на периферії наукового інтересу у межах мотиваційної експериментальної методології дослідження. У цей період у західній науковій парадигмі чи не єдиною роботою, присвяченою ґрунтовному аналізу волі, стала праця Р. Мея «Любов і воля» (1969), в якій було обґрунтовано єдність феноменів любові й волі у бутті особистості, що не просто воліє світ, а творить його своїми рішеннями. Однак, починаючи з 80-х рр. ХХ ст., неспроможність через традиційні когнітивні парадигми пояснити складні процеси цілеспрямованої поведінки людини змусила деяких західних дослідників (Р. Багоцці, Г. Берріса, П. Голлівцера, М. Джилі, А. Дорсчела, Г. Кілхофнера, Ю. Куля, Р. Норвуда, Х. Хекхаузена) повернутися до аналізу вольової проблематики.

У радянській науковій парадигмі після появи декількох магістральних розвідок, які торкалися різних аспектів вольового процесу (праці М. Басова, В. Екземплярського, О. Лазурського та ін.) на декілька десятиліть проблематика дослідження волі перейшла на маргінес наукового аналізу. У руслі марксистсько-ленінської філософії зусилля радянських вчених були спрямовані переважно на доведення об'єктивного, незалежного від свідомості характеру вольових зусиль. У зв'язку з цим аналіз вольової проблематики у 60-70-х роках ХХ ст. зосередився переважно на інструментальних дослідженнях у сфері спортивної психології (А. Пуні, П. Рудик, Б. Смірнов, В. Селіванов та ін.), на вивченні вольового зусилля як атрибутивної ознаки волі (М. Басов, О. Лазурський, В. Мясіщев, В. Мерлін), на визначенні критеріїв та механізмів вольової активності (В. Іванніков), на аналізі сміливості (А. Висоцький, Б. Смірнов, Н. Скрябін) та витримки (Є. Ільїн, П. Козлов) як вольових якостей.

Загалом у вітчизняній науковій літературі радянського періоду сформувалося чотири основні підходи до розуміння волі: мотиваційний, регулятивістський, ціннісний та активістський. У межах мотиваційного підходу воля пов'язувалася з моральністю як основою переведення особистісних мотивів

на суспільний рівень (І. Сеченов, С. Рубінштейн, Л. Виготський, Д. Узнадзе, В. Іванніков). У контексті мотиваційного підходу перебуває і виведення волі зі сфери бажань і прагнень (Б. Ананьєв, Л. Божович, С. Рубінштейн, О. Леонтєв, Д. Узнадзе). Натомість регулятивістський підхід до інтерпретації волі виходить з розуміння регулятивної функції волі як основи соціальної активності (М. Басов, М. Бріхцин, Л. Виготський, В. Калін, А. Пуні, П. Рудик, В. Смирнов). У площині ціннісного підходу (І. Сеченов, С. Рубінштейн, В. Іванніков, В. Селіванов Є. Ільїн) обґрунтовується ідея про вирішальну роль у вольовій активності людини її світоглядних орієнтацій та цінностей. В цілому у межах вище зазначених концептуальних підходів, воля розглядається здебільшого як своєрідна якість, стан психіки людини або складова свідомості. У них не береться до уваги, що людина виявляє вольові якості не стільки на інфернальному, скільки на екстернальному рівні буття – у сфері соціальної активності.

Становлення активістського підходу до розуміння вольових процесів пов'язане з працями Ю. Вейнгольда, Л. Гумільова, Л. Корецької, В. Ойгензіхта, Ш. Чхартішвілі, в яких воля тлумачиться як соціальне явище і як основа соціальної активності. У руслі активістського підходу перебувають і дослідження політичного волюнтаризму О. Водолагіна й О. Крижанівської. Саме цей концептуальний підхід дає можливість на основі врахування поліфункціональності волі у бутті людини розглядати її як системну якість, що дозволяє людині свідомо керувати власною соціальною активністю.

У підрозділі 1.3. *«Методологічні засади дослідження волі як феномену соціального буття»* здійснено аналіз основних методів і принципів дослідження соціального характеру виявлення волі на індивідуальному й суспільному рівнях активності людини. З метою подолання описовості та методологічної фрагментарності дослідження соціального характеру вольових процесів здійснено на основі системного аналізу, який дозволяє розглядати волю не просто як явище індивідуального буття людини, а й як джерело, рушійну силу та особливий механізм соціальної активності. Принцип системності використано з метою врахування діалектичної єдності соціальної системи з її структурними елементами (сферами соціального буття, суб'єктами соціальної активності, соціальними механізмами, соціальними функціями). Зокрема, системний аналіз дозволяє виявити вольові засади активності суб'єкта у різних сферах суспільної буттєвості (моралі, права, політики та в площині творчості).

Синергетична методологія у дослідженні використана під час аналізу вольових зусиль суб'єкта соціальної активності як джерела і рушійної сила переспрямування напрямків розвитку перехідних суспільств. Синергетичний підхід до аналізу соціальної дійсності дозволяє використовувати у дослідженні принципи «нелінійності», «вірогідності», «випадковості», «ймовірності», «детермінації», «розвитку». Структурно-функціональна методологія наукового аналізу була використана у процесі дослідження функцій, через які реалізується активність суб'єктів соціальних перетворень, та в процесі порівняння їх вольових і моральних якостей. Наразі метод герменевтичного аналізу дозволив розкрити розуміння взаємозалежності вольових чинників соціальної активності в інтерпретації представників різних філософських напрямків.

Феноменологічний метод аналізу соціальних явищ у репрезентованому дослідженні було використано під час застосування поняття «час-свідомість» для розуміння вольових процесів як таких, що прив'язані, перш за все, до теперішнього часу. У свою чергу феноменологічний принцип інтерсуб'єктивності соціального світу Ю. Габермаса використано у процесі визначення сутнісних ознак соціуму через взаємодію суб'єктів соціальної активності. Натомість концепція «життєвого світу» Е. Гуссерля знайшла відображення під час аналізу волі як інтегральної якості, яка пронизує різні сфери життєвого світу людини.

Запропоноване дослідження ґрунтується й на використанні загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму, розвитку й методологічного плюралізму. З метою уникнення позиції крайнього волюнтаризму у контексті визначення джерела соціальної активності в дисертації застосовано принцип об'єктивності. При цьому воля розглядається як один з важливих, але рівнозначних чинників актуалізації соціальної активності поряд зі сферою мислення та емоцій. У свою чергу принцип розвитку дозволяє розглядати волю як джерело, рушійну силу і механізм суспільних трансформацій. Принцип історизму було використано під час аналізу еволюції суспільного волевиявлення у традиційному, індустріальному й постіндустріальному суспільствах.

Вищезазначений комплекс методологічних підходів дозволив визначити волю як інтегральну, активно-діяльнісну якість індивіда або соціальної спільноти, спрямовану на трансформацію об'єктивної і суб'єктивної сфер дійсності. Воля у соціальному середовищі реалізується у комплексі похідних від неї явищ – індивідуальній і суспільній волі, волінні, вольових процесах, волевиявленні, вольовій регуляції, вольових якостях, вольових зусиллях, силі волі та ін. Зокрема, індивідуальна воля розглядається автором як воля індивідів, осіб, особистостей, спрямована на досягнення особистісно значущої мети. Суспільна воля тлумачиться як воля індивідів, осіб, особистостей, соціальних спільнот, суспільства в цілому, націлена на взаємодію з іншими суб'єктами соціальної активності з метою досягнення суспільного блага. Процесуальним втіленням волі у природному і соціальному середовищі є воління.

У другому розділі **«Зміст та структура вольового процесу у контексті дослідження соціальної активності»** розглянуто структуру та типологію вольової активності у соціальному середовищі, досліджено специфіку виявлення волі суб'єктів активності на індивідуальному і суспільному рівнях, розкрито розуміння свободи волі людини як необхідної умови соціальної активності.

У підрозділі *2.1. «Структура та типологія вольового процесу у контексті філософської парадигми дослідження соціальної активності»* сутність та зміст волі розкрито через її поділ на індивідуальну й суспільну складову. Якщо індивідуальна воля реалізується у діяльності індивідів, осіб і особистостей, то суспільна воля виявляється, насамперед, в активності особистостей, соціальних груп та суспільно-історичних спільнот, спрямованої на досягнення суспільного блага. Оскільки у змісті суспільної волі неможливо врахувати інтереси й потреби усіх громадян, значна частина індивідуальних прагнень ігнорується, а домінуючою у суспільному волінні стає воля однієї з соціальних груп або держави.

На індивідуальному і суспільному рівнях вольовий процес поділяється на три основні фази (В. Віндельбанд): перша фаза збігається з виникненням волінь і прагнень, кожне з яких може реалізуватись на практиці; друга фаза втілюється у взаємному стримуванні прагнень та реалізується у конкретному рішенні; третя фаза співпадає з імпульсом волі під час втілення рішення на практиці. З різною інтенсивністю на цих фазах відбувається виявлення таких вольових якостей, як рішучість і сміливість. Поряд з цим, якщо для першої фази вольової активності властиві витримка, ініціативність, самостійність, цілеспрямованість, то третя фаза – збігається з активізацією вольових якостей енергійності й наполегливості.

Окрім вольових якостей, у сфері суспільного воління важливу роль відіграють вольові стани, які уособлюють готовність суб'єкта активності виконувати певні завдання. Вольовий характер людини якнайповніше виявляється у станах соціальної активності, соціальної апатії та мобілізаційної готовності. Соціальна активність є специфічним вольовим станом або системною соціальною якістю, у межах якої відображається активне ставлення людини до різних сфер соціальної дійсності та виявляється рівень взаємодії індивідів та соціальних спільнот. Натомість соціальна апатія характеризується байдужістю, соціальною і психологічною пасивністю, повною або частковою втратою інтересу до перетворень. У свою чергу стан мобілізаційної готовності втілює здатність суб'єкта виявляти максимум вольових зусиль у процесі досягнення мети. У дисертації встановлено, що на суспільному рівні набувають актуалізації лише ті компоненти індивідуальних вольових станів, які є загальними для більшості представників соціальної спільноти. Однак під впливом маніпулятивних практик воля окремої людини може бути цілком нав'язана колективній волі.

У підрозділі 2.2. *«Індивід, особа, особистість як суб'єкти вольової регуляції соціальної активності»* волю розглянуто як системну якість соціального життя індивіда. Її атрибутивною ознакою є вольова здатність людини здійснити діалектичне заперечення і рішуче сказати «ні» закостенілим суспільним нормам, які обмежують свободу людини, залишаючи її в напівдрімотному стані безпорадності й відчуття непотрібності її буття.

У підрозділі обґрунтовано варіативність суб'єктності вольової активності у різних сферах соціальної дійсності. Особа як людина, яка пройшла процес соціалізації, є суб'єктом вольової активності, насамперед, у сферах морального, правового, політичного, економічного буття. Натомість особистість як системна якість людського індивіда забезпечує його здатність бути відносно автономним вольовим та індивідуально своєрідним суб'єктом творчої активності. Особистісні характеристики суб'єкта активності піддаються нівеляції, якщо його рішення є підневільними, обмеженими обставинами або сваволею інших людей.

Якнайповніше вольовий характер соціальної активності виявляється у перетворюючій діяльності пасіонарної особистості, якість якої варіюється на різних етапах соціогенезу. На висхідній фазі суспільної трансгресії високий рівень вольової активності пасіонарія виявляється у процесі вироблення нової системи цінностей і практичних настанов як засадничих для процесу соціальної стабілізації. На другій фазі соціальної консолідації під впливом вольової активності пасіонаріїв відбувається закріплення нових процедур і правил гри у

конституціях, законах, правових і моральних нормах. Однак, на заключній фазі соціогенезу відбувається не тільки остаточне закріплення нових елементів соціокультурного досвіду, а й витіснення (знищення) пасіонарних особистостей.

Соціально вмотивована волюва активність можлива лише у тому випадку, якщо людина усвідомлює дійсність як відкритий нескінченний простір можливого. У соціальному середовищі ця можливість пов'язана з відповідальністю за долю «Іншого», міра якої варіюється у різні епохи залежно від ступеню особистісного волевиявлення. У період переходу від міфологічного до релігійного типу світогляду саме індивідуальна відповідальність за вчинки вказує на наявність індивідуальної волі у процесі дотримання або порушення моральних і правових норм. При цьому, якщо у період традиційного суспільства людина може перекласти свою відповідальність на божественну волю, то у тоталітарних або авторитарних державах модерного типу індивідуальна відповідальність суб'єкта значною мірою перекладається на волю партії або держави. Натомість у демократичних спільнотах індивіди, особи, особистості мають брати усю повноту соціальної відповідальності на себе. Відтак розширення сфери суспільного воління стимулює розширення обсягу і змісту відповідальності його суб'єктів.

У підрозділі 2.3. *«Соціальні спільноти та соціальні групи як суб'єкти суспільного воління»* встановлено, що суспільна воля є основою переспрямування напрямків історичного розвитку у відповідності з суспільними потребами. Саме волюві зусилля зумовлюють трансформацію стихійної активності спільноти у цілеспрямовану діяльність щодо перетворення соціальної і природної реальності.

У традиційних рабовласницьких й феодальних спільнотах носіями суспільного воління є представники правлячої еліти або очільники релігійних інституцій. Натомість у період становлення капіталізму і парламентаризму до вироблення суспільного воління залучаються представники третього стану. Таке розширення соціальної бази суспільного воління пов'язане зі становленням класової волі, яка є необхідною умовою переходу стихійної активності на індивідуальному рівні у цілеспрямовану суспільно значущу діяльність. Подальший розвиток економічних і політичних відносин, демократизація й лібералізація суспільства зумовили ще більше розширення соціальної бази суспільного воління. Під впливом впровадження загального виборчого права, залучення до інституцій громадянського суспільства і органів державної влади широкі верстви населення здобули право виявляти власну волю щодо визначення магістральних напрямків розвитку суспільства.

Трансформація індивідуальної волі в суспільні форми волевиявлення прямо пов'язана з феноменом держави. Однак, якщо функціонування держав абсолютистського, авторитарного і тоталітарного типу засвідчило здатність держави на основі сваволі мобілізувати й підкорювати індивідуальне воління, створюючи лише видимість впливу широких мас на вироблення суспільного воління, то у демократичних суспільствах державна воля спрямовується на забезпечення прав меншості через конвенційні форми політичної активності. У випадку якщо державна воля відображає інтереси й потреби тільки правлячої верхівки й ігнорує інтереси більшості населення, існує реальна загроза державної дезінтеграції і соціальних заворушень.

Специфічною формою державної волі є воля імперії. На відміну від демократичних держав, зосередження суспільної волі на імперському рівні відбувається на основі домінування держави і її силових структур над волею підданих. Імперська воля як своєрідний вияв прагнення до універсалізації концентрується навколо ідеї територіального розширення з метою захоплення чужих матеріальних ресурсів. В епоху постіндустріального суспільства, коли ключовими факторами ефективного розвитку стають знання, інформація та технології, територіальний експансіонізм є анахронізмом, який засвідчує цивілізаційну відсталість і втрату перспектив розвитку для його суб'єктів.

У контексті існування національних держав важливого значення набуває й національна воля. У волі нації знаходять відображення консолідовані прагнення, інтереси та потреби конкретної нації, у виробленні яких вирішальну роль відіграє творча меншість (національна аристократія). Суспільне воління нації пов'язане з необхідністю задоволення її потреби в безпеці, праві на вільний розвиток національної духовної та матеріальної культури. При цьому, якщо раціональність, осмисленість інтересів і потреб нації сприяє збереженню національної ідентичності, то надмірна актуалізація національної волі у процесі суспільної консолідації здатна вкинути соціум у прірву крайнього волонтаризму, агресії, шовінізму й ксенофобії щодо інших етносів, націй та держав.

Встановлено, що у ХХ – поч. ХХІ ст. простежується тенденція щодо переходу від концентрації національних волей до універсалізації волевиявлення людської цивілізації. Ця тенденція виявляється не тільки у становленні наддержавних і наднаціональних політичних, економічних та фінансових структур (Ліга Націй, ООН, ОВД, НАТО, ЄС, МВФ, ОПЕК та ін.), а й у потужних глобалізаційних процесах у сучасному інформаційному просторі. З одного боку, ці процеси засвідчують прагнення людства до консолідації суспільного воління у напрямку, якщо не вирішення, то хоча б часткового пом'якшення глобальних проблем. З другого боку, міжнародні організації – Ліга Націй після Мюнхенської угоди та радянської-фінської війни і ООН після російсько-грузинської (2008 р.) та російсько-української (2014-2016 рр.) воєн – продемонстрували неспроможність у процесі концентрації колективної волі світового співтовариства щодо дотримання принципів поваги до територіальної цілісності й незалежності держав та превентивного покарання агресора.

На сучасному етапі розвитку постіндустріального суспільства перспективною є й мережева модель консолідації суспільної волі. Вона надає можливість на індивідуальному й суспільному рівнях не тільки виявляти високий рівень свободи волі суб'єкта, а й дозволяє протистояти маніпулятивним практикам у засобах масової інформації та виявам економічного, релігійного й культурного імперіалізму. Поряд з цим мережеві структури є потужним засобом маніпуляції індивідуальною і суспільною волею у різних сферах соціальної дійсності в діапазоні від насадження спотворених економічних потреб до розповсюдження закликів до екстремізму й тероризму.

У підрозділі 2. 4. «Свобода волі як умова соціальної активності суб'єктів суспільних перетворень» розширено розуміння свободи волі як необхідної умови і фактору вироблення нових зразків соціокультурного досвіду, які у перспективі

трансформуються у соціальну необхідність. Діалектичний характер свободи волі виводиться з того, що вона містить у собі одночасно і відкритість суб'єкта діяльності до перетворення світу як реалізацію свободи, і спрямованість на ці перетворення як реалізацію волі. Свобода волі прямо не визначає якість соціальної активності людини, вона має відносно нейтральний характер. З одного боку, вона може призвести до деструктивних змін у суспільстві, а з другого – саме наявність свободи воління є основою соціальної активності, спрямованої на модернізацію і вдосконалення життя соціуму. В умовах кардинальних соціальних перетворень свобода волі є висхідним фактором для десакралізації і відкинення віджилих зразків традиції. На їх місці формуються нові форми соціокультурного досвіду, які з часом набувають статусу традиції.

У третьому розділі **«Сутність та структура соціальної активності у контексті соціально-філософської методології дослідження феномена волі»** охарактеризовано атрибутивні ознаки активності, соціальної активності і діяльності, досліджено інтенсивність, рівні та форми соціальної активності суб'єкта, визначено сутнісні ознаки соціальної апатії як специфічної форми активності та проаналізовано особливості впливу вольового начала на вияви соціальної деструктивності.

У підрозділі *3.1. «Соціальна активність та діяльність у контексті соціально-філософської методології аналізу»* встановлено, що на відміну від західної філософської традиції, де відсутнє розмежування понять «активність» і «діяльність», у радянській і пострадянській філософії відбулася демаркація смислової сфери їх застосування. У радянській науковій парадигмі, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., поняття «активність» використовувалось для позначення внутрішнього джерела та рушійної сили діяльності. Натомість у працях радянських дослідників 60-70-х рр. ХХ ст. активність тлумачилась у значенні енергетичного аспекту діяльності, що втілювалося у поширенні похідних від нього понять «активна діяльність», «активна діяльність особистості», «активна життєва позиція», «соціальна активність», «політична активність» та ін.

У контексті вирішення проблеми родово-видового відношення між поняттями «соціальна активність» і «діяльність» у науковій літературі сформувалося три основні підходи. Згідно з першим підходом (К. Абульханова-Славська, В. Коган, Є. Комаров, Т. Тищенко, І. Христова) поняття «соціальна активність» визначається через родові до нього поняття «діяльність». В межах другого підходу діяльність визначається через активність і соціальну активність як родові щодо нього поняття (В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко, А. Петровський, С. Смирнов, М. Ярошевський). У свою чергу в науковій літературі сформувався й третій підхід, за яким соціальна активність розглядається як якість особистості, що базується на потребах та інтересах, та як іманентна націленість суб'єкта на перетворення світу (О. Якуба, О. Івченко, В. Татенко).

На основі аналізу вищевказаних концептуальних підходів встановлено, що атрибутивними ознаками активності є довільність, ініціативність та ситуативність. Якщо діяльність має цілеспрямований, цілепокладальний, детермінований характер, то активність в цілому, й соціальна активність зокрема, можуть мати як цілеспрямований раціональний, так і спонтанний ірраціональний позбавлений мети характер. Таким чином, поняття «активність»

і «соціальна активність» розглядається як ширші за обсягом щодо діяльності, а відтак, і родові щодо нього. У зв'язку з цим соціальна активність визначається у дослідженні як внутрішня якість або стан особи, особистості, соціальної спільноти, спрямована на перетворення у природному і суспільному середовищі. Натомість діяльність інтерпретується як спосіб існування соціального суб'єкта і як реальний прояв його соціальної активності.

У підрозділі 3. 2. *«Інтенсивність, рівні та форми соціальної активності суб'єктів суспільних перетворень»* розширено розуміння життєдіяльності суб'єкта, інтенсивність якої рухається у діапазоні від соціальної активності до соціальної апатії. До внутрішніх джерел соціальної активності належать матеріальні та духовні потреби, інтереси, знання, рівень розвитку свідомості, емоції та вольові зусилля, а до зовнішніх – природні та соціальні умови існування суб'єкта. Суб'єктами соціальної активності є особа, особистість, соціальні спільноти та соціальні групи, історичні спільноти та об'єднання (сім'я, рід, клас, нація), суспільство загалом.

На основі аналізу структури соціальної активності дисертантом виділено її три основні рівні (мікро-, мезо-, макрорівні), у межах яких відбувається взаємний перехід від індивідуальних потреб та інтересів до суспільних. У дисертації також розкрито дискретність цього переходу у посттоталітарних спільнотах, де суспільний розвиток відбувається на основі волюнтаристських маніпуляцій правлячою верхівкою індивідуальними й суспільними інтересами. Форми соціальної активності виокремлюються автором на основі специфіки їх виявлення у різних сферах суспільного буття (економічна, політична, правова активність, релігійна, моральна, творча активність) та на підставі наявності різних суб'єктів соціальної активності (особи, особистості, соціальної спільноти).

У підрозділі 3. 3. *«Соціальна апатія як форма вольової активності суб'єкта»* поглиблено розуміння соціальної апатії й соціальної активності як перманентних вольових станів та модусів діяльності суб'єктів суспільного розвитку. У кризові періоди розвитку суспільство зазвичай виявляє високий ступінь соціальної активності, що дозволяє досягнути суспільної рівноваги, здійснивши необхідні перетворення у сферах природної і соціальної дійсності. Натомість соціальна апатія в умовах трансгресії здатна вкинути суспільство у стан абсолютної дезінтеграції. Однак, соціальна апатія може бути й своєрідним способом адаптації індивіда і соціальної групи до природних і суспільних викликів.

На індивідуальному рівні соціальна апатія з'являється на основі нездатності людини здійснити вибір через значну кількість мотивів діяльності. Через розрив між інтенціональними станами свідомості вона досить часто впадає у стани хитання й нерішучості, внаслідок цього значна частина її рішень є «рішеннями без зусиль». На суспільному рівні передумовами соціальної апатії є виснаження матеріальних і духовних ресурсів соціуму, брак ефективної провідної верстви як суб'єкта перетворень, непомірний зовнішній тиск на соціум. Нівеляція і деградація індивідуальної і суспільної волі в постіндустріальному суспільстві пов'язана з пришвидшенням темпу життя, коли людина, не встигаючи сприйняти величезну кількість інформації, потрапляє у стан

розгубленості і байдужості. В умовах засилля масової культури соціальна апатія поглиблюється й через кризу релігійної, політичної й культурної самоідентифікації.

В українському суспільстві соціальна апатія актуалізується під впливом перманентної політичної й соціально-економічної кризи, «зрощення» владних структур з кримінальними елементами, посилення не тільки політичної нестабільності, а й прямої загрози територіальній цілісності та незалежності України. Причиною соціальної пасивності є й низький рівень доходів більшості громадян держави, неможливість підвищити свій соціальний статус через соціальні ліфти внаслідок засилля патерналізму й непотизму, відсутність авторитетних політичних сил та лідерів, які б мали високий рівень суспільної довіри.

У підрозділі 3.4. *«Вольовий характер соціальної деструктивності на індивідуальному й суспільному рівнях»* на основі аналізу проблеми співвідношення соціальної активності і деструктивності виділено декілька концептуальних підходів до її розв'язання. Так, у межах інстинктивістського і психоаналітичного підходів обґрунтовується генетична запрограмованість та пов'язаність з інстинктами соціальної деструктивності. Натомість представники біхевіоризму зводили проблему агресивності людини до аналізу типів і стимулів її поведінки у соціальному середовищі. Прихильники інтроспективних досліджень пов'язували соціальну деструктивність з явищами ізоляції, контакту, конфлікту, змагання, війни, адаптації, кооперації, панування, підкорення, акультурації, соціального контролю. Якісно новим етапом в осмисленні соціальної деструктивності стали праці Е. Фромма, в яких основа деструктивності людини виводиться з кардинальних змін у соціальному середовищі, що призвели до зростання щільності населення, урбанізації, технізації і в підсумку до становлення постіндустріального суспільства.

На основі аналізу співвідношення вольових засад соціальної активності і соціальної деструктивності встановлено, що людина поряд з захисною агресією, коли існує реальна загроза її вітальним інтересам, здатна виявляти неспівмірну подразникам злякисну агресію. Причиною цього є специфічна характеристика буттєвості людини – її відірваність від конкретного природного ареалу (М. Шелер, Е. Фромм), «ексцентричність» людини у природному середовищі (Г. Плеснер). В таких умовах детермінантами «доброякісної» і «злякисної» (деструктивної) агресивності людини стають не лише безпосередні загрози вітальним інтересам людини, а й ймовірні соціальні небезпеки. Відтак деструктивна агресивність людини часто продукується за допомогою маніпулятивних практик індивідуальною або суспільною волею. Важливу роль при цьому відіграє експлуатація суб'єктами маніпулятивних практик ірраціональних чинників вольової активності індивіда або соціальної спільноти.

Четвертий розділ **«Співвідношення раціонального й ірраціонального у структурі вольової активності індивіда і суспільства»** присвячено дослідженню раціональних й ірраціональних чинників вольової активності на індивідуальному й суспільному рівнях та аналізу ірраціональних засад маніпулятивних практик волею людини у процесі суспільних перетворень.

У підрозділі 4.1. *«Раціональне у структурі вольової активності суб'єкта у процесі суспільної взаємодії»* розкрито концептуальні підходи до тлумачення

співвідношення раціонального й вольового начала в соціальній активності. У межах класичного підходу (Сократ, Платон, Арістотель, Фома Аквінський, Б. Спіноза, І. Кант, Г. Гегель, Й. Фіхте) обґрунтовано позицію, згідно з якою воля виводиться зі сфери розуму. Соціальна активність індивіда і соціальної групи пов'язується з феноменом свободи волі, де воля розглядається як розумна сила, розумне бажання. При цьому відбувається акцентація на зв'язку вольових і раціональних станів з необхідністю досягнення мети, а відтак з феноменами цілеспрямованості й цілевідповідності. У такому розумінні воля тлумачиться як практичний розум, як основа вироблення і впровадження моральних імперативів, які є джерелом регуляції соціальної активності.

Некласичний підхід до тлумачення співвідношення розуму й волі в соціальній активності ґрунтується на тезі, що воля є онтологічною основою існування світу, а відтак джерелом як біологічної, так і соціальної активності людини (А. Бергсон, Ф. Ніцше, З. Фрейд, А. Шопенгауер). Згідно з цим підходом сутність світу залишається непізнаваною для раціонального способу сприйняття. Щоправда окремі аспекти існування світу піддаються раціоналізації, оскільки у світі жорсткої необхідності діє цілком пізнаваний закон достатньої підстави (причинності). Однак надмірна раціоналізація призводить до втрати людиною первинної непогрішності у несвідомих діях волі. У межах некласичного підходу обґрунтовується й позиція, що чим повнішим є раціональне пізнання, тим більше мотивів діяльності відкриваються перед людиною, що зумовлює у перспективі її безвольність і соціальну апатію.

Зв'язок раціонального і вольового у соціальній активності реалізується у феномені цілевідповідності. Критерієм раціональності є цілевідповідність, результати якої виявляються вже після завершення відповідного акту соціальної активності. Якщо у сфері раціональності цілевідповідність вказує на ефективність обраного шляху досягнення цілі, тобто засвідчує відповідність діяльності правилам і нормам, то у вольовій активності цілевідповідність відіграє засадничу роль у процесі реалізації бажань і прагнень на практиці.

У підрозділі 4.2. *«Ірраціональне у структурі індивідуального і суспільного воління в умовах трансформації сучасного соціуму»* проаналізовано концептуальні підходи до розуміння співвідношення між ірраціональним й вольовим у соціальній активності. Перший з них пов'язаний з інтерпретацією співвідношення ірраціонального й вольового у соціальній активності в античній традиції. У працях Платона й Плотіна обґрунтовується виведення ірраціонального начала вольової активності людини зі сфери розуму. При цьому ірраціональне розглядалося як таке, що має конструктивні й деструктивні вияви. Другий концептуальний підхід до інтерпретації ірраціонального і вольового у соціальній активності сформувався у християнській апологетиці і патристиці. В її межах (Квінт Тертуліан, Аврелій Августин та ін.) воля як ірраціональне начало, з одного боку, пов'язувалася з бажаннями і тілесними прагненнями людини як основою її гріховності, а з другого – воля інтерпретувалася як необхідна умова добровільного прагнення людини до досягнення божественної благодаті.

Третій підхід до тлумачення ірраціональної складової у вольовій активності індивіда і соціальної групи склався на основі філософії німецького Просвітництва,

де ірраціональне розглядається в органічній єдності активності волі уряду й волі народу (Г. Гегель) або в розумінні волі як рушійної сили існування чуттєвого світу загалом і суспільно значущої діяльності людини зокрема (Й. Фіхте). Четвертим підходом до розуміння співвідношення ірраціонального і вольового начала в соціальній активності є неklasична ірраціоналістична філософія, в якій активність соціального суб'єкта набуває ознак ірраціональності через розуміння волі як основи віри у вищу божественну сутність (С. К'еркегор), волі як джерела життя в усій повноті його турбот, страхів і нужденності (А. Шопенгауер), «волі до життя» і «волі до влади» як рушійної сили фізичних і соціальних процесів (Ф. Ніцше), інстинктів як домінант вольової активності (З. Фрейд), творчого імпульсу як втілення вольової життєвої сили індивіда (А. Бергсон).

Розширено розуміння діалектичної єдності раціонального й ірраціонального у сфері соціальної буттєвості: ірраціональне у соціумі прямує до раціоналізації, а раціональне здатне набувати ірраціонального характеру. В умовах кардинальних соціальних трансформацій реформування соціуму нерідко неможливе без імпульсивної інноваційної ірраціонально спрямованої вольової активності, завдяки якій виникає нове. Ірраціональне у вольовій активності індивіда і соціальної спільноти якнайповніше виявляється у відсутності в ній цілевідповідності, коли суб'єкт не усвідомлює мету власної діяльності.

Важливою сферою виявлення ірраціонального начала у вольовій активності суб'єкта на індивідуальному й суспільному рівнях є соціальні почуття, міфологічні символи та образи, традиційні соціальні стереотипи, пов'язані з «волею до життя» і «волею до влади». За різних обставин одне й те саме соціальне почуття як втілення емоційного ставлення людини до явищ дійсності може викликати відмінні емоції у різних суб'єктів соціальної активності. Якщо в періоди соціальних катаклізмів інстинктивні ірраціональні начала у соціальних почуттях домінують над усвідомленими світоглядними орієнтаціями, то в періоди стабілізації суспільства емоції індивіда (радість, натхнення, гнів, злість) як носії ірраціонального начала стимулюють соціальну активність. В таких умовах задіяння вольових якостей на індивідуальному й суспільному рівнях зводиться до мінімуму. Натомість у періоди соціальних катаклізмів сила волі суб'єкта здійснює функцію компенсації і нівеляції дезінтегруючого впливу пристрастей.

У підрозділі 4.3. *«Ірраціональні засади маніпуляції індивідуальною і суспільною волею у процесі розвитку суспільства»* доведено, що ірраціональні вияви вольового начала соціальної активності якнайповніше виявляються у соціальних заворушеннях (стихійних народних рухах, повстаннях, революціях). Неврівноваженість, нестабільність соціальних систем у процесі заворушень відкриває широке поле для маніпуляцій індивідуальною і суспільною волею. В результаті цього відбувається нівеляція свідомого суб'єкта соціальної активності, спрямування його бажань, прагнень, почуттів та ідей на досягнення цілей суб'єкта маніпуляції. Ці тенденції виявляються, насамперед, у діяльності натовпу, в якому нівелюється індивідуальна воля й відповідальність за вчинки. Внаслідок цього воля харизматичного лідера не тільки підкорює собі індивідуальну волю інших людей, а й стає основою вироблення нових напрямків суспільного воління.

Визначальним фактором маніпуляції індивідуальною і суспільною волею є штучна актуалізація одних соціальних почуттів і пригнічення інших. При цьому зв'язок між соціальними почуттями і вольовою активністю суб'єкта розкривається на основі переведення суб'єктивного ставлення до суспільних процесів з площини світовідчуття і світосприйняття до сфери світорозуміння.

Маніпулятивні практики індивідуальною й суспільною волею реалізуються через механізми ствердження, повторення і зараження. Феномен ствердження втілюється у насадженні в інформаційному просторі певних переконань. Їх закріплення у суспільній свідомості відбувається через довготривале повторення у засобах масової інформації, кіноіндустрії, Інтернеті. Внаслідок поширення вказаних переконань і соціальних почуттів в інформаційному просторі відбувається зараження спотвореною інформацією значної кількості суб'єктів соціальної активності. Ефективність маніпулятивних механізмів ствердження, повторення і зараження зростає під впливом навіювання, внаслідок якого індивід або соціальна спільнота втрачають здатність до усвідомлення себе як суб'єкта вольової активності. В результаті цього об'єкт навіювання потрапляє у стан залежності від волі «Іншого».

Схильність до навіюваності пов'язана з механізмом розгортання вольового наміру суб'єкта. Цей тип маніпулятивних практик індивідуальною і суспільною волею розкривається через механізми «присвоєння імені Іншого» та зміни «поля уваги». Присвоєння «нових імен» і правил їх взаємного перетворення дозволяє «включити» індивідуальну і суспільну волю у процес досягнення мети, необхідної маніпулятору. Натомість переведення одного з інформаційних приводів у центр «поля уваги» робиться з метою переорієнтації суспільної уваги з більш нагальних проблем, які слід «приховати» від соціуму, на другорядні.

П'ятий розділ **«Вольова природа взаємодії суб'єктів суспільних перетворень у різних сферах соціальної активності»** присвячено осмисленню специфіки виявлення вольового начала у сферах моральної, правової й політичної активності та в площині творчості.

У підрозділі 5. 1. *«Експлікація вольової активності індивіда і соціальних спільнот у сфері моралі»* на основі аналізу діалектичного характеру взаємодії морального і вольового начал у соціальній активності встановлено, що вироблення, селекція, закріплення, ретрансляція моральних настанов та приписів як соціокультурних феноменів можливі лише за наявності вольової активності, носієм якої є особа або соціальна спільнота.

У дисертації доведено, що воля по-різному реалізується у моральній свідомості і в моральній практиці (моральності). В індивідуальній і суспільній моральній свідомості вольовий компонент найбільш повно втілюється у моральних вимогах (моральному обов'язку) і моральних цінностях (моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почутті сумління, честі й гідності). Вольовий характер має і моральна практика (моральність), яка є втіленням індивідуально-групових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі універсальні цінності. Діяльність набуває морального характеру лише через виявлення вольових зусиль щодо дотримання моральних імперативів. Через вольове зусилля суб'єкт моральної активності приймає у горизонт духовності

моральні переконання, усвідомлюючи їх як соціальну необхідність. Не визначаючи сутності моралі, воля є необхідною умовою та особливим механізмом засвоєння моральних цінностей та конституювання нових моральних імперативів.

Діалектична єдність вольового і морального компонентів соціальної активності виходить з того, що перша фаза актуалізації активності суб'єкта – фаза вольового імпульсу – і друга фаза вольового вибору співвідноситься з моральною свідомістю, в межах якої відбувається актуалізація моральних імперативів. Третя фаза вольової активності асоціюється з фазою моральної практики у вчинках і в поведінці людини. Поряд з цим на основі дослідження вольового і морального компонентів соціальної активності індивіда і соціальної спільноти обґрунтовано кореляцію між їх регулятивною, комунікаційною і виховною функціями та сумісністю між такими морально-вольовими якостями, як мужність, помірність, правдивість, справедливість, нечестолубство.

У підрозділі 5.2. *«Вольовий характер правової активності суб'єктів суспільних перетворень»* встановлено, що виявлення вольового начала в праві реалізується в індивідуальному й суспільному волевиявленні, які репрезентують сфери об'єктивного і суб'єктивного. У сфері об'єктивного відбувається виникнення, зміна, припинення прав і обов'язків. Натомість сфера суб'єктивного волевиявлення втілюється у правовій активності фізичних або юридичних осіб, органів місцевого самоврядування і державних органів влади. Воля виявляється не тільки у сфері вироблення правових норм і приписів, а й у сфері регуляції державними інституціями поведінки особи і соціальної спільноти. При цьому державна воля реалізується у двох основних напрямках – як політична воля і як правова воля. Процес виявлення волі на індивідуальному й на суспільному рівнях не завершується прийняттям правового рішення. До того часу, поки рішення не набуде реалізації у конкретних діях, вольові акти не припиняються.

У підрозділі розкрито взаємозалежність правової відповідальності і свободи волі людини, яка вчинила правопорушення. Зазначена діалектична єдність втілюється в акті вибору, коли особа на основі волі здійснює вибір подальшої діяльності, відкидаючи інші ймовірні напрямки. Відповідальність у такому розумінні постає як здатність індивіда, володіючи волею і свідомістю, цілеспрямовано здійснювати вибір діяльності, прагнучи при цьому передбачити ймовірні, зокрема правові, результати власної активності. При цьому саме в регулюючій функції волі втілюється правова активність людини, її самостійність і здатність взяти на себе відповідальність. Власне такі вольові якості, як сміливість, рішучість, цілеспрямованість, здатність власні інтереси узгодити з суспільними, пожертвувати своїми інтересами заради соціуму є основою становлення особистості як відповідального суб'єкта соціальної активності.

У підрозділі 5.3. *«Вольові засади політичної активності соціальних суб'єктів»* обґрунтовано розуміння політичної активності як форми соціальної активності, спрямованої на формування, збереження, селекцію і ретрансляцію політичних цінностей й задоволення політичних потреб на індивідуальному і суспільному рівнях та розкрито специфіку виявлення вольових якостей у конвенційних і неконвенційних формах політичної активності. З'ясовано, що поряд з такими якостями, як розум, кмітливість, швидка реакція, мобільність,

активну з політичної точки зору особистість характеризує високий рівень виявлення вольових якостей – рішучості, сміливості, мужності, наполегливості – як основи досягнення суспільно значущих потреб та інтересів.

Найбільш системно вольовий характер політичної активності виявляється у конвенційній діяльності професійних політиків – лідерів та членів політичних партій, депутатів представницьких органів влади, чиновників державних органів, лідерів та членів громадських організацій, представників наддержавних політичних організацій. Найпоширенішою формою конвенційної політичної активності є участь у виборах, що є основою ретрансляції індивідуального політичного волевиявлення на суспільний рівень.

Мотивація і воління мають вирішальне значення у процесі боротьби за завоювання і використання політичної влади з метою задоволення інтересів певної суспільної верстви. Бажання й мотивація як основа вольового виміру активності у діяльності політичних партій розкривається у теоретичному обґрунтуванні інтересів різних соціальних спільнот та у виробленні відповідної до них ідеології політичної діяльності. Вольовий характер має і здійснення пропаганди з метою обґрунтування й популяризації, вироблених партією програмових засад вирішення актуальних суспільних проблем.

Якщо у демократичних спільнотах від політичної активності окремих громадян через механізми функціонування політичних партій і громадських організацій залежить визначення основних напрямків розвитку держави та суспільства, то в авторитарних і тоталітарних державах політична активність громадян нерідко інспірується державними органами задля легалізації власних волюнтаристських рішень. У таких суспільствах політична активність набуває ознак імітації а значна частина громадян може виявляти ознаки абсентеїзму. Незважаючи на позірну апатичність прихильників абсентеїзму, небажання брати участь у виборах за умови мобілізаційного типу політичної активності вимагає від людини активізації значних вольових зусиль.

Деструктивний характер вольової активності в межах неконвенційних форм політичної діяльності найбільш чітко виявляється у політичному активізмі. До політично вмотивованих форм активізму належить політиканство, екоактивізм, екотероризм, «секстремізм», «хактивізм», політичний «туризм» екстремістського характеру, тероризм та ін. Під час екстремістських акцій представники активістських рухів, насамперед терористи, виявляють високий рівень вольових зусиль, що проявляється у дисциплінованості, рішучості, хоробрості, відчайдушності, здатності пожертвувати своїм життям на догоду ідеї досягнення ефемерного суспільного блага. При цьому основною метою своєї діяльності терористи вважають необхідність зламати волю потенційних жертв через переведення насильства і ненависті на ще вищий рівень ескалації.

У підрозділі 5. 4. *«Творчість як сфера об'єктивації вольового характеру соціальної активності особистості»* встановлено, що відчуття піднесення, бажання здійснювати звершення як основа творчої активності неможливе без актуалізації таких вольових якостей, як цілеспрямованість, рішучість, сміливість, старанність, ретельність, твердість характеру, акуратність, що спонукають творця невпинно слідувати обраним шляхом до високої мети. У

процесі творчості відбувається й актуалізація таких вольових якостей особистості, як старанність, ретельність, твердість характеру, акуратність. Саме від волі митця залежить, чи відбудеться ідеальний образ у матеріальній формі, чи ні. Водночас воля творця визначає й долю творіння: надати йому можливість самостійного існування чи навіть знищити.

Для суб'єкта творчості властивий не тільки підвищений рівень інтенсивності вольового прагнення до творення, а й певна непристосованість до соціального середовища. Виявлення вольових якостей генієм пов'язане з трагічністю його буттєвості, оскільки діяльність генія часто не просто не відповідає усталеним нормам соціального життя, а й протистоїть їм. Реалізація волі генія нерідко набуває характеру одержимості, коли митець, перебуваючи у стані загострення усіх відчуттів, у стислі терміни завершує шедевр. Споглядання генієм дійсності потребує забуття власної особистості, адже геніальність як втілення об'єктивності протилежна суб'єктивній, зверненій у себе волі.

ВИСНОВКИ

Концептуалізація феномену волі у соціально-філософському контексті та виявлення вольової основи соціальної активності на індивідуальному й суспільному рівнях дозволили сформулювати такі висновки:

1. Воля як соціально вмотивоване явище постає системною якістю соціального життя індивіда, особи, особистості, соціальної спільноти й суспільства загалом. Вона виявляється у соціальній активності, у діяльнісному бутті людини, неможливого без регулювання взаємовідносин з іншими суб'єктами суспільного розвитку. Вольовий характер діяльності суб'єкта реалізується у станах соціальної активності, соціальної апатії та мобілізаційної готовності. Соціальна активність постає як специфічний вольовий стан та системна соціальна якість, у межах якої відображається активне ставлення людини до різних сфер соціальної дійсності та виявляється рівень взаємодії індивідів, малих та великих соціальних груп. Натомість соціальна апатія є станом, який характеризується безвольністю, байдужістю, нерішучістю, соціальною і психологічною пасивністю, повною або частковою втратою інтересу до перетворень у сфері соціальної дійсності. За певних обставин апатія є особливим способом адаптації людини до природних і соціальних викликів. Стан мобілізаційної готовності, у свою чергу, втілює здатність суб'єкта активності, відкинувши несприятливі аспекти виявлення емоцій, спрямовувати максимум вольових зусиль на досягнення поставленої мети.

2. У контексті виявлення вольових засад соціальної активності встановлено, що на відміну від діяльності, яка має цілеспрямований, цілепокладальний характер, соціальна активність може мати як цілеспрямований раціональний, так і спонтанний ірраціональний характер. Якщо в активності виявляється високий ступінь свободи волі щодо шляхів і методів досягнення мети, то діяльність детермінована соціальною і природною необхідністю. На основі виявлення у різних сферах суспільного буття соціальна активність поділяється на економічну, політичну, правову, релігійну, моральну, творчу форми. Натомість на підставі існування різних суб'єктів соціальної

активності, вона поділяється на активність індивіда, особи, особистості, соціальної групи, соціальної спільноти і суспільства загалом.

3. Умовою виявлення соціальної активності в суспільстві є наявність у суб'єкта свободи волі, яка одночасно містить у собі його відкритість щодо перетворення світу як реалізацію свободи і спрямованість на ці перетворення як реалізацію волі. З одного боку, свобода волі призводить до вдосконалення життя соціуму, а з другого – вона здатна зумовлювати деструктивні зміни у розвитку суспільства. В умовах кардинальних соціальних перетворень свобода волі є висхідним фактором для десакралізації і заперечення застарілих зразків традиції. На їх місці формуються нові форми соціокультурного досвіду, які з часом набувають статусу традиції.

4. Індивідуальна і суспільна воля проявляється у різних сферах соціальної реальності – у бутті індивіда, соціальної спільноти (сім'ї, роду, етносу, нації), суспільства загалом. Індивід, який проходить або пройшов процес соціалізації, постає суб'єктом вольової активності у сфері морального, правового й політичного регулювання діяльності в соціумі. Особистість як носій індивідуального і суспільного воління у різних сферах буттєвості і як відносно автономний суб'єкт культури найбільш повно виявляє вольові якості у сфері творчості. Високий ступінь вольових зусиль властивий насамперед для соціальної активності пасіонарної особистості щодо вироблення, закріплення і ретрансляції нових моральних норм, правових приписів і законів.

Досвід існування людської цивілізації засвідчує, що індивідуальна і суспільна воля перебувають у стані діалектичної взаємодії. Цілком індивідуальна вольова активність за умови більш критичного аналізу виявляється жорстко підпорядкованою суспільним інтересам. Становлення суспільної волі залежить від впливу соціокультурного середовища та від індивідуальних характеристик суб'єктів її вироблення та впровадження. Суспільна воля не є простою сумою індивідуальних волей, у її змісті виявляється якісно нове, що відображає прагнення суб'єктів соціальної активності до досягнення суспільного блага. Водночас у змісті суспільного воління неможливо врахувати інтереси й потреби усіх громадян. Відтак у соціумі значна частина індивідуальних прагнень ігнорується, а домінуючою у суспільному волінні стає воля певної соціальної спільноти або держави. Поряд з цим у розвитку людської цивілізації відбувається чергування тривалих етапів домінування суспільного воління з періодами кардинального впливу волі окремих особистостей на суспільний розвиток. У таких умовах вольові зусилля одного суб'єкта з необхідністю наштовхуються на протистояння з волею інших суб'єктів соціальної активності.

Основними перешкодами для мобілізації суспільної волі є стан глибокої соціальної апатії внаслідок виснаження матеріальних і духовних ресурсів суспільства, брак ефективної політичної еліти як суб'єкта консолідації суспільної волі, надмірний зовнішній тиск (втрата суверенітету, завоювання, окупація), що призводить суспільство до економічної і політичної дезінтеграції.

5. У процесі розвитку людства відбувається розширення поля суб'єктності суспільного воління. Так, у традиційному суспільстві носіями суспільного воління були представники політичної еліти або очільники

релігійних інституцій. Соціальна база суспільного волевиявлення значно розширилася в епоху становлення капіталізму і парламентаризму, коли до вироблення суспільної волі були залучені представники третього стану, а в перспективі й усі громадяни держави, які мають виборче право. Важливу роль у процесі розширення суб'єктності суспільного воління відіграє й становлення класової волі, яка стала важливим етапом переходу від стихійної вольової активності до свідомого раціонально вмотивованого суспільного волевиявлення. Одним із етапів розширення суб'єктності суспільного волевиявлення є й формування волі нації, спрямованої на задоволення її потреби в безпеці та праві на вільний розвиток національної культури.

Розвиток суб'єктності суспільного волевиявлення пов'язаний і зі зміною змісту й обсягу соціальної відповідальності. Міра соціальної відповідальності у різні історичні епохи варіюється залежно від рівня особистісного волевиявлення. Так, у період переходу від міфологічного типу світогляду до релігійного саме факт індивідуальної відповідальності за вчинки засвідчував наявність індивідуальної волі у процесі дотримання або порушення морально-правових норм. При цьому, якщо в традиційному суспільстві людина перекладала свою відповідальність на божественну волю, в тоталітарних або авторитарних державах індустріального типу – на волю партії або держави, то в сучасному постіндустріальному суспільстві, насамперед у демократичних спільнотах, людина має брати усю повноту соціальної відповідальності на себе.

Виявлення суспільної волі суб'єктів соціальної активності перебуває у тісній взаємодії з державною волею. Саме держава як форма організації суспільства забезпечує уконституційований перехід від індивідуального до суспільного воління. У випадку, коли державна воля відображає інтереси й потреби тільки правлячої верхівки та ігнорує інтереси більшості населення, існує цілком реальна загроза державної дезінтеграції і соціальних заворушень. Якщо в державах тоталітарного й авторитарного типів державна воля нерідко набуває ознак сваволі, то в демократичних державах сучасного типу економічна й політична еліта змушені йти на компроміси з вимогами широких верств населення з метою забезпечення соціальної гармонії і справедливості. У короткій перспективі такий спосіб політичної організації робить демократичні суспільства слабкішими у протистоянні з більш монолітними авторитарними й тоталітарними режимами. Проте на рівні стратегічної перспективи врахування прав і свобод різних суспільних верств у процесі вироблення суспільного воління є важливим механізмом розбудови громадянського суспільства.

Особливою формою державної волі є воля імперії, суспільна консолідація якої відбувається на основі пріоритету інтересів держави та її силових структур над волею підданих. Імперська воля як специфічний вияв прагнення до універсалізації концентрується навколо необхідності територіального розширення держави з метою захоплення територій і матеріальних ресурсів інших держав. Однак в епоху постіндустріального суспільства, коли головними факторами ефективного розвитку стають знання та інформація, територіальна експансія є анахронізмом, який засвідчує цивілізаційну відсталість і втрату перспектив для розвитку її суб'єктів.

6. У контексті ретрансляції індивідуальної волі на суспільний рівень важливого значення набуває національна воля, ключову роль у виробленні якої здійснює національна еліта. При цьому раціональність суспільних інтересів нації сприяє не тільки збереженню національної ідентичності, а й стає важливим фактором суспільного поступу. Водночас надмірна актуалізація національної волі в процесі консолідації суспільства здатна вкинути його у прірву крайнього волюнтаризму й агресії щодо інших етносів, націй і держав.

В умовах посилення глобалізаційних процесів в інформаційному просторі сформувалася й мережева модель консолідації суспільної волі, яка гарантує її носіям не тільки високий ступінь виявлення свободи волі, а й дозволяє активно протистояти маніпулятивним практикам у ЗМІ та виявам державного і корпоративного економічного та культурного імперіалізму. Однак маніпуляції мережевою волею на індивідуальному й суспільному рівнях стали й потужним засобом поширення маніпулятивних практик у діапазоні від насадження спотворених економічних потреб до поширення закликів до екстремізму.

Під впливом глобалізаційних процесів ХХ – початку ХХІ ст. воля стала важливим фактором цивілізаційного поступу людства. У цей період у сфері міжнародної політики відбувається перехід від консолідації національних і державних волей до універсалізації волевиявлення людської цивілізації через становлення наддержавних і наднаціональних політичних, економічних та фінансових структур (Ліга Націй, ООН, НАТО, ОВД, ЄС, МВФ, ОПЕК та ін.). З одного боку, ці тенденції засвідчують прагнення людства до консолідації суспільного воління у напрямку, якщо не вирішення, то хоча б пом'якшення глобальних проблем, з другого – зазначені міжнародні організації неодноразово засвідчили неспроможність концентрації колективної волі світової спільноти щодо дотримання принципів поваги до територіальної цілісності держав та превентивного покарання агресора.

7. У процесі виявлення вольових зусиль суб'єктів соціальної активності у різній мірі виявляються раціональні й ірраціональні чинники. Єдність раціонального і вольового начала соціальної активності проявляється у феномені цілевідповідності активності та її прив'язаності до результату. Якщо у сфері раціональності цілевідповідність засвідчує ефективність обраного шляху досягнення цілі й відповідність діяльності правилам і нормам, то у вольовій активності цілевідповідність сприяє реалізації бажання на практиці. У свою чергу, ірраціональне начало вольової активності найбільш повно виявляється у сфері соціальних почуттів. Саме на основі актуалізації одних почуттів і пригніченні інших відбувається маніпуляція індивідуальною і суспільною волею.

8. Атрибутивними ознаками ірраціонального у маніпулятивних практиках індивідуальною і суспільною волею є нівеляція свідомого суб'єкта соціальної активності, домінування несвідомих ірраціональних чинників (почуттів, стереотипів, інстинктів та ін.) у соціальній активності, спрямування бажань, прагнень, почуттів та ідей людини на досягнення цілей суб'єкта навіювання, прагнення суб'єкта активності якнайшвидше втілити навіяні ідеї на практиці.

Під впливом маніпулятивних практик у свідомості значної кількості людей нівелюється індивідуальна воля й індивідуальна відповідальність за

вчинки. На рівні індивідуальної і суспільної свідомості найбільш поширеними засобами маніпуляції волею людини є механізми ствердження, повторення і зараження. Зазначені механізми маніпуляції тісно пов'язані з феноменом навіювання, під впливом якого індивід або соціальна спільнота втрачають здатність до усвідомлення власної діяльності, та харизматичності як здатності одних індивідів до переконання і схильності інших до навіюваності.

9. Важливим фактором трансформації індивідуального воління на суспільний рівень є мораль. Саме взаємодія морального і вольового компонентів є чинником виявлення соціальної активності. Якщо моралі і моральності поза волею не існує, то воля як чинник актуалізації соціальної активності можлива й поза моральністю. Водночас воля, не визначаючи сутності моралі, постає необхідною умовою та особливим механізмом засвоєння моральних цінностей суб'єктами соціальної активності, адже тільки через вольове зусилля індивід або соціальна спільнота приймає у сферу духовності моральні переконання, усвідомлюючи їх як соціальну необхідність.

10. У сфері правової активності суспільне воління виявляється у процесі вироблення правових норм і приписів та у сфері регуляції поведінки особи і соціальної групи. Воля суб'єктів правової активності найбільш повно реалізується у державній волі, яка є засадничою для процесу реалізації права. Натомість об'єктивний характер волевиявлення втілюється у процесі виникнення, зміни, припинення прав і обов'язків. Водночас сам процес виявлення волі не завершується прийняттям правового рішення, адже до того часу поки рішення не набуде реалізації у конкретних діях, вольові акти не припиняються.

11. Вольовий характер соціальної активності системно виявляється у діяльності професійних політиків, лідерів та членів політичних партій, депутатів представницьких органів влади, чиновників державних органів, лідерів та членів громадських організацій, представників наддержавних політичних організацій. Поряд з такими якостями, як розум, кмітливність, швидка реакція, мобільність, активну з політичної точки зору особистість характеризує високий рівень виявлення вольових якостей – рішучості, мужності, відчайдушності, сміливості, наполегливості, що є основою досягнення суспільно значущих інтересів.

Високий рівень вольових зусиль властивий і для суб'єктів деструктивних неконвенційних форм політичної активності – політиканства, екоактивізму, «секстремізму», «хактивізму», політичного «туризму-екстремізму», тероризму. Радикально налаштовані члени активістських організацій володіють не тільки високим рівнем вольових якостей, а й здатністю віддати своє життя за «ідею». З метою дезорганізації владних інституцій та залякування широких мас населення терористи прагнуть не просто зламати волю потенційних жертв, а й перевести насильство на вищий рівень ескалації. Дієвим механізмом нівеляції деструктивних виявів політичного активізму є переорієнтація вольових зусиль його суб'єктів на діяльність у правовому полі, де вони можуть не тільки висловлювати свої ідеї, а й імплементувати їх у значущі політичні рішення на рівні державної організації суспільного життя.

12. Важливу роль у процесі переспрямування вольових зусиль суб'єктів соціальної активності у конструктивне русло відіграє феномен творчості. У

період активізації волі особистість здатна не тільки легко і чітко приймати рішення, а й обирати оптимальні шляхи досягнення бажаного. Від волі митця залежить, чи відбудеться ідеальний образ свідомості у матеріальній формі, чи ні. Реалізація вольових імпульсів нерідко набуває характеру одержимості, коли митець, перебуваючи у стані загострення усіх відчуттів, у стислі терміни завершує шедевр. Натомість стан пригніченості, розгубленості особистості зазвичай характеризується виснаженням не лише вольових, а й творчих проявів.

Воля як джерело, рушійна сила і специфічний механізм соціальної активності є основою становлення і самовизначення не лише творчої особистості, а й основоположним фактором суспільних перетворень. У реаліях сучасної України саме актуалізація вольової складової соціальної активності суб'єктів суспільних перетворень має сприяти консолідації, модернізації й реформуванню українського суспільства, становленню інституцій громадянського суспільства, формуванню почуття дійсної громадянськості й патріотизму. Водночас через консолідацію вольових зусиль політичної еліти і суспільства в цілому українська держава має остаточно визначити вектор розвитку, який би відповідав екзистенційним засадам ментальності українського народу, його культурі, традиціям та національним інтересам.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз. Монографія / Ковтун Наталія. – Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2014. – 292 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Ковтун Н. М. Міфологія як чинник формування національної ідентичності / Козловець М. А., Ковтун Н. М. // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 56 (№ 1). – Київ, 2012. – С. 290 – 299.
3. Ковтун Н. М. Деструктивність як складова соціальної активності індивіда і суспільства / Н. М. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2012. – № 63. – С. 31 – 35.
4. Ковтун Н. М. Співвідношення морального і вольового у контексті дослідження соціальної активності // Н. М. Ковтун / Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 53. – Запоріжжя: ЗДІА, 2013. – С. 239 – 251.
5. Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності особистості / Н. М. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – Випуск № 4 (70). – С. 3 – 8.
6. Ковтун Н. М. Взаємозалежність раціонального і вольового компонентів у соціальній активності індивіда і суспільства / Н. М. Ковтун // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Федьковича: Зб. наук. праць. Вип. 663-664. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 78 – 83.

7. Ковтун Н. Воля як основа соціальної активності в інтерпретації Г. Гегеля // Українська полоністика. – 2013. – Випуск 10. – С. 113 – 122.
8. Ковтун Н. М. Концептуальні підходи до розуміння співвідношення свободи волі і необхідності у соціальної активності / Н. М. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Випуск № 6 (72). – С. 26 – 31.
9. Ковтун Н. М. Ірраціональне у контексті маніпулятивних практик індивідуальною і суспільною волею // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В. В. – Випуск 10 (28). – К., 2013. – С. 117 – 128.
10. Ковтун Н. М. Воля як основа виховання соціальної активності особистості: соціально-філософський аналіз // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 56. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2014. – С. 118 – 127.
11. Ковтун Н. М. Вольовий характер соціальної активності індивіда і суспільства в інтерпретації Т. Шевченка / Н. М. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск № 1 (73). – С. 28 – 32.
12. Ковтун Н. М. Концептуальні підходи до осмислення співвідношення раціонального і вольового компонентів соціальної активності / Наталія Ковтун // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія» / ред. колегія: І. Д. Пасічник, М. О. Зайцев та ін. – Острог: «Острозька академія», 2014. – Випуск 15. – С. 8 – 14.
13. Ковтун Н. Творчість як сфера об'єктивації вольового характеру соціальної активності особистості / Н. М. Ковтун // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – № 1-2 (13-14). – С. 177 – 182.
14. Ковтун Н. М. Взаємозалежність соціальної апатії та вольової активності індивіда і суспільства / Н. М. Ковтун // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Федьковича: Збірник наук. праць. Випуск 706-707. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 163 – 166.
15. Ковтун Н. М. Сутність та структура соціальної активності у контексті соціально-філософської парадигми дослідження // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 58. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2014. – С. 32 – 40.
16. Ковтун Н. М. Концептуальні підходи до розуміння ірраціональної складової вольової активності індивіда і суспільства // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2014. – № 3. – С. 65 – 71.
17. Ковтун Н. М. Вольові стани у контексті дослідження соціальної активності індивіда і суспільства / Н. М. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск № 4 (76). – С. 13 – 17.
18. Ковтун Н. До проблеми визначення поняття «соціальна активність» / Наталія Ковтун // Українська полоністика. – 2014. – Випуск 11. – С. 129 – 137.
19. Ковтун Н. М. Соціальна апатія у контексті дослідження вольової активності українського суспільства / Н. М. Ковтун // Вісник

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філософські перипетії. – Харків, 2014. – № 1116 (50). – С. 42 – 47.

20. Ковтун Н. До проблеми визначення поняття «активність» у контексті соціально-філософського аналізу // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2015. – Випуск 6. – С. 23 – 30.

**Статті в іноземних наукових виданнях та виданнях України,
що включені до наукометричних баз:**

21. Ковтун Н. М. Воля как основа социальной активности интеллигенции / Н. М. Ковтун // Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации: сборник научных трудов: в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2012. – Т. 3. – С. 81 – 87.
22. Ковтун Н. М. Волевой характер социальной активности политической элиты / Н. М. Ковтун // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2014. – 3 (183). – С. 101 – 107.
23. Ковтун Н. М. Индивид, особа, личность как субъекты волевой регуляции социальной активности / Н. М. Ковтун // Вестник Бурятского государственного университета. – 2014. – Вып. 14, Ч. 1: Философия, социология, политология, культурология. – С. 3. – 7.
24. Ковтун Н. М. Вольвий характер політичної активності суб'єктів суспільних перетворень / Н. М. Ковтун // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 60. – Запоріжжя: ЗДІА, 2015. – С. 193 – 202.
25. Ковтун Н. М. Общественное волеизъявление в контексте изучения социальной активности / Н. М. Ковтун // Вестник Бурятского государственного университета. – 2015. – Вып. 6. Философия, социология, политология, культурология. – С. 39 – 44.
26. Ковтун Н. М. Тероризм як неконвенційна форма політичної активності у контексті аналізу індивідуальної і суспільної волі // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 61. – Запоріжжя: ЗДІА, 2015. – С. 90 – 99.
27. Ковтун Н. М. Интенсивность, уровни и формы социальной активности в контексте социально-философской методологии исследования / Н. М. Ковтун // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2015. – 2 (197). – С. 123 – 128.

Публікації в інших наукових виданнях:

28. Ковтун Н. Співвідношення феномену толерантності й пасіонарного імпульсу в контексті філософської спадщини Льва Гумільова / Н. Ковтун // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 1. – С. 31 – 35.
29. Ковтун Н. М. Пасіонарний імпульс як основа дослідження соціальної активності особистості // «Дні науки філософського факультету – 2012»,

- Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2012», 18-19 квіт. 2012 р.: [матеріали доповідей та виступів]. – К.: «Київський університет», 2012. – Ч. 7. – С. 84 – 86.
30. Ковтун Н. Воля як міра інтенсивності соціальної активності // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі: зб. наукових праць. – Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2013. – С. 30 – 32.
 31. Ковтун Н. М. Свобода волі і відповідальність у контексті дослідження соціальної активності / Н. Ковтун // Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Донецьк, 20-21 квітня 2013 р. у 2-х томах. – Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. – Т. 1. – С. 16 – 18.
 32. Ковтун Н. М. Свобода волі як умова творчості / Н. Ковтун // Творчість як спосіб буття свободи: Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (16 травня 2013 р., м. Київ) / Уклад.: Новіков Б. В., Піхорович В. Д., Федорова І. І. та ін. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – С. 89 – 90.
 33. Ковтун Н. Воля і необхідність в інтерпретації Фоми Аквінського / Н. Ковтун // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – Серія наукових збірників. – Зб. № 5. [За заг. ред. д. філос. н. Л. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. – К.: УАР, 2013. – С. 115 – 124.
 34. Ковтун Наталія. Воля як основа соціальної активності пасіонарія у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова / Наталія Ковтун // *Studia Politologica Ucraino-Polona. Numer trzeci.* – Żetomiers-Kijów-Kraków : ФОП Євенок О. О., 2013. – С. 132 – 138.
 35. Ковтун Н. М. Морально-вольові засади розвитку соціокультурної традиції / Н. Ковтун // Проблема традиції в українській культурі. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів та молодих вчених 31 жовтня 2013 року. – Харків, 2013. – С. 277 – 278.
 36. Ковтун Н. М. Вольовий характер творчої активності особистості у суспільстві // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Зб. наук. праць. За заг. ред. Журби М. А. – Ч. 1. – Рубіжне-Луганськ-Житомир-Новочеркаськ-Баку-Ніш-Зелена Гура, 2013. – С. 104 – 105.
 37. Ковтун Н. М. Вольовий характер творчості особистості як екзистенційна основа сталого розвитку суспільства // Екзистенційні та комунікативні питання управління: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 23-25 січня 2014 р. – Суми: Сумський державний університет, 2014. – Ч. 1. – С. 118 – 120.
 38. Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності особи в контексті формування духовного простору сучасності / Ковтун Н. М. // Філософсько-гуманітарні читання: Збірник наукових праць / Відп. ред. О. В. Добридень. – Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2014. – С. 148 – 152.
 39. Ковтун Н. Воля как основа социальной активности индивида и общества в интерпретации К. Ясперса / Н. М. Ковтун // «Актуальные проблемы науки и образования: традиции, инновации, перспективы», 30 апреля – 31 мая 2013 г. : [материалы]. – Саранск, 2014. – С. 83 – 88.

40. Ковтун Н. М. Умови й способи маніпуляції індивідуальною й суспільною волею // Лабіринти реальності: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. – Рубіжне: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2014. – С. 67 – 68.
41. Ковтун Н. М. До проблеми визначення соціальних груп та соціальних спільнот як суб'єктів процесу суспільного волевиявлення / Н. Ковтун // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14-15 листопада 2014 р.). – Одеса, 2014. – С. 62 – 65.
42. Ковтун Н. Особистість як суб'єкт вольової активності суспільства / Ковтун Наталія // Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як метаантропології: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (30-31 березня 2015 р.) / за ред. Хамітова Н. В. – Вип. 1. – Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 72 – 74.
43. Ковтун Н. М. Проблема межі толерантності у контексті дослідження тероризму як неконвенційної форми політичної активності // «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності»: Міжнародна науково-теоретична конференція. 1-2 жовтня 2015 року: [матеріали доповідей та виступів]. – Житомир: Вид-во Євенок О. О, 2015. – С. 232 – 235.

АНОТАЦІЇ

Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності: соціально-філософський аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертацію присвячено концептуалізації волі як соціального феномену, дослідженню вольової основи соціальної активності на індивідуальному й суспільному рівнях. На підставі соціально-філософського підходу здійснено комплексний аналіз волі як основи соціальної активності, розкрито її зміст, структуру та інтенсивність у контексті політичних, правових, моральних трансформацій суспільства у добу глобалізації. Розглянуто волю як інтегральну активно-діяльнісну якість індивіда та соціальної спільноти, спрямовану на трансформацію суспільної дійсності. Вольові засади соціальної активності проаналізовано крізь призму волі індивіда, особи, особистості, соціальної спільноти й суспільства загалом. Поряд з цим досліджено соціальну апатію як стан безвольності, байдужості, соціальної та психологічної пасивності індивіда й соціальної спільноти щодо явищ суспільної дійсності.

У контексті аналізу феноменів інтенціальності й цільовідповідності охарактеризовано співвідношення раціонального й вольового начал соціальної активності, розкрито ірраціональні засади маніпуляції вольовою активністю. Розглянуто взаємозв'язок вольових та емоційних факторів у процесі маніпуляції суспільною свідомістю, обґрунтовано взаємозалежність суспільного волевиявлення та обсягу соціальної відповідальності на

індивідуальному й суспільному рівнях, а також досліджено особливості волевиявлення суб'єктів соціальної активності у різних сферах буттєвості людини (політичній, правовій, моральній) та в площині творчості.

Ключові слова: воля, воління, волевиявлення, індивідуальна воля, суспільна воля, соціальна активність, соціальні групи, соціальні спільноти, суспільство.

Ковтун Н. М. Воля как основа социальной активности: социально-философский анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора философских наук за специальностью 09.00.03. – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

В диссертации осуществлен комплексный анализ воли как основы социальной активности, раскрывается ее содержание, структура и интенсивность в широком контексте политических, правовых, моральных трансформаций общества в период глобализации. Воля рассматривается как интегральное активно-деятельное качество индивида или социального сообщества, нацеленное на трансформацию общественной деятельности. Волевые основы социальной активности анализируются в контексте воли индивида, особы, личности, социальной группы, социальной общности, общества в целом. Систематизировано типы волевого характера деятельности субъектов, которые реализуются в состояниях социальной активности, социальной апатии и мобилизационной готовности. Значительная роль отводится исследованию социальной апатии как состояния безвольности, безразличия, равнодушия, социальной и психологической пассивности индивида и социальной общности относительно явлений социальной действительности.

Обосновано, что в развитии человеческой цивилизации совершается чередование продолжительных этапов доминирования общественного воления с периодами кардинального влияния воли личностей на общественное развитие. Показано, что волевые усилия личности с необходимостью противостоят волеизъявлению других субъектов социальной активности. Именно волевые качества субъекта помогают трансформации стихийной активности социальной группы в целенаправленную деятельность относительно превращения социальной и природной реальности.

В контексте усиления глобализационных процессов в современном обществе воля рассматривается как важный фактор цивилизационного развития человечества. Аргументировано, что в сфере международной политики XX – начала XXI веков осуществляется переход от консолидации национальных и государственных волей к универсализации волеизъявления человеческой цивилизации через механизмы становления надгосударственных и наднациональных политических, экономических и финансовых структур (Лиги Наций, ООН, НАТО, Организации Варшавского договора, ЕС, МВФ, ОПЕК).

Доказано, что если в условиях стабильного развития социума прослеживается минимальный уровень актуализации волевых качеств, то в периоды социальных катаклизмов сила воли совершает функцию компенсации и нивелиации дезинтегрирующего влияния влечений. Выявление соотношения

рационального и волевого начал социальной активности осуществляется в контексте анализа феноменов интенциональности и целесообразности. Особое внимание в исследовании сконцентрировано на анализе утверждения, повторения и заражения как ключевых механизмов манипуляции индивидуальной и общественной волей. Манипуляция общественной волей тесно связана с феноменом харизматичности как предрасположенностью одних индивидов к убеждению и склонностью других к наваждению. Обосновано, что под влиянием манипуляционных практик в сознании широких масс населения нивелируется индивидуальная воля и ответственность за последствия своих действий.

В диссертации раскрыты иррациональные основы манипуляции волевой активностью, взаимосвязь волевых и эмоциональных факторов в процессе манипуляции общественным сознанием, взаимозависимость общественного волеизъявления и объема социальной ответственности на индивидуальном и общественном уровнях, особенности волеизъявления субъектов социальной активности в разных сферах человеческого бытия (политической, правовой, моральной) и в плоскости творчества.

Ключевые слова: воля, воление, волеизъявление, индивидуальная воля, общественная воля, социальная активность, социальные группы, социальные общности, общество.

Kovtun N. M. Will as the basis of social activity : social and philosophical analysis. – Manuscript.

Thesis for the scientific degree of the Doctor of Philosophical sciences in specialty 09.00.03. – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kiev 2016.

The thesis is devoted to conceptualization of will as a social phenomenon, research of will basis of social activity as well as individual one. In the thesis on the basis of social and philosophical approach complex analysis of will as the basis of social activity is made, its contents, structure and intensity are revealed within wide context of political, legal, moral transformations of society in the era of globalization. Will is considered to be integrated active quality of a person or social group aimed at social reality transformation. Volitional principles of social activity are analyzed in the context will of a person, personality, social group, social community, society in general. Alongside with it social apathy is researched as a state of will absence, indifference, social and psychological passivity of a person and social group to the phenomena of social reality.

In the thesis in the context of the analysis of intentionality and compliance phenomena correlation between rational and volitional principles of social activity is made, irrational principles of will activity manipulation are revealed, relationship between volitional and emotional factors in the process of social conscience manipulation is traced, the interdependence of social will expression and the amount of social responsibility of a person and society is stated, peculiarities of will expression of social activity subjects in different spheres of human being (political, legal, moral) as well as in the sphere of art are researched.

Key words: will, volition, will expression, individual will, social will, social activity, social groups, social community, society.